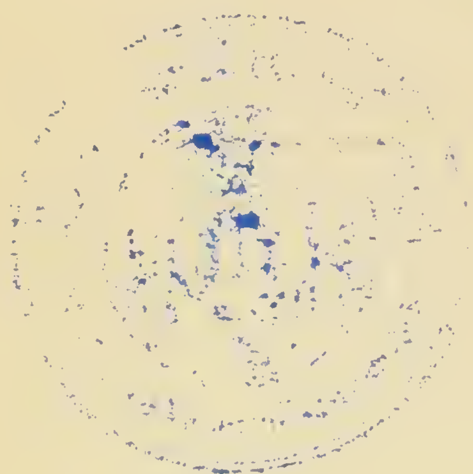
อนุสรณ์
คุณแม่เป้า จำเริญกิจ

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร
อนัตตลักขณสูตร อาทิตตปริยายสูตร

และ

ภารสุตตคาถา ติลักขณาทิคาถา

พระศาสนโศภน (แจ่ม) วัดมกุฎกษัตริยาราม

แปลและเทศนา

ธรรมะของผู้ครองเรือน

ศรีรัตน์ บุญหริก

อนุสรณ์เนื่องในงานฌาปนกิจศพ

คุณแม่เป้า จำเริญกิจ

ณ ฌาปนสถานกองทัพอากาศ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร

บางเขน กรุงเทพมหานคร

วันอาทิตย์ ที่ ๑๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๘

คำปรารภ

ในงานฌาปนกิจศพคุณแม่เป้า จำเริญกิจ ดิฉันประสงค์จะจัดพิมพ์หนังสืออนุสรณ์เกี่ยวกับธรรมะ เพื่อเป็นบรรณาการและวิทยาทานอุทิศส่วนกุศลแด่คุณแม่เป้า จำเริญกิจ ผู้ล่วงลับไปแล้ว

ดิฉันได้รับคำแนะนำจากโรงพิมพ์ชวนพิมพ์ เรื่องหนังสือ **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อนัตตลักขณสูตร อาทิตตปริยายสูตร และ ภารสุตตคาถา ติลักขณาทิคาถา** ซึ่งเจ้าพระคุณพระศาสนโสภน (แจ่ม) อดีตเจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม ได้แปลและเทศนาเมื่อได้อ่านด้วยความพินิจพิจารณาแล้วเห็นว่า หนังสือเล่มนี้คงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจในการปฏิบัติธรรม และผู้ที่ได้อ่านได้ศึกษา จะได้นำไปใช้ในชีวิตประจำวัน ใช้สั่งสอนกุลบุตร กุลธิดา ลูกศิษย์ ตลอดจนแนะนำแก่บรรดาญาติสนิทมิตรสหายในการดำเนินชีวิต ดิฉันจึงได้ไปติดต่อขออนุญาตต่อเจ้าพระคุณพระเทพโมลี เจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งท่านได้ยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์ ดิฉันจึงขอกราบนมัสการพระคุณท่าน มาด้วยความเคารพอย่างสูง และขอขอบคุณโรงพิมพ์ชวนพิมพ์ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อนึ่ง อาจารย์ศรีรัตน์ บุณฑริก ซึ่งเป็นอาจารย์ที่ดิฉันเคารพรัก ตั้งแต่สมัยเมื่อ ๒๙ ปีมาแล้ว กับทั้งท่านได้แนะนำชักจูงดิฉันให้รู้จักเข้าวัดปฏิบัติธรรม ท่านผู้นี้สนใจในธรรมปฏิบัติเป็นอย่างดี ท่านได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับ **ธรรมะของผู้ครองเรือน** ซึ่งเป็นธรรมะสั้น ๆ แต่ละเรื่อง อ่านเข้าใจง่าย มองเห็นทางควรและไม่ควรปฏิบัติต่อตนเอง ครอบครัว และหมู่คณะ เรื่องที่เขียนและพิมพ์มาแล้วถึง ๑๔ เรื่อง ต่อมาเมื่ออาจารย์ทราบว่า คุณแม่เป้า จำเริญกิจ ถึงแก่กรรม ท่านได้กรุณาเขียนเรื่องธรรมะให้ใหม่ ๕ เรื่อง มอบให้ดิฉันเพื่อจัดพิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่เป้า จำเริญกิจ เป็นครั้งแรก

ดิฉันมีความซาบซึ้งในกุศลเจตนาบริสุทธิ์ของอาจารย์ศรีรัตน์ บุณฑริก ในครั้งนี้เป็นอย่างมาก จึงขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้ด้วย

หากคุณแม่เป้า จำเริญกิจ มีทิพยญาณวิถีคงจะปลาบปลื้มและอนุโมทนาในส่วนกุศลแห่งธรรมบรรณาการและธรรมวิทยาทานของหนังสือเล่มนี้

สมถวิล ธนวิทยาพล

๑๕ มิถุนายน ๒๕๑๘

เจ้าภาพขอกราบนมัสการ
กราบขอบพระคุณ และขอบคุณ

เจ้าพระคุณพระเทพโมลี เจ้าอาวาสวัดมกุฎกษัตริยาราม

ศาสตราจารย์ ดร. อุบล เรียงสุวรรณ คณบดีคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ คุณทีที และอาจารย์ ลักษณา วงศ์ชินศรี ตลอดจนคณาจารย์โรงเรียนสาธิตแห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

อาจารย์ศรีรัตน์ บุณฑริก (โรงเรียนสมถวิล ราชดำริ)

โรงพิมพ์ชวนพิมพ์

อาจารย์สุวิทย์ จิตรพลี อาจารย์เพ็ญศิริ ภักดีอุทธรณ์ และคณาจารย์วิทยาลัยครูจันทรเกษม

ญาติพี่น้อง ครูอาจารย์ เพื่อนเพื่อน กับทั้งบรรดาศิษย์เก่าและศิษย์ปัจจุบัน

ทุกท่านมีส่วนช่วยให้งานบำเพ็ญกุศลศพ ตลอดจนถึงวันฌาปนกิจศพคุณแม่เป้า จำเริญกิจ สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีทุกประการ

ขอกุศลผลบุญนี้จงเป็นผลดีตอบสนองทุกท่าน เทอญ

คำนำ

เนื่องในงานฌาปนกิจศพคุณแม่เป้า จำเริญกิจ ที่ฌาปนสถานกองทัพอากาศ วัดพระศรีมหาธาตุบางเขน กรุงเทพมหานคร ณ วันอาทิตย์ ที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๘ คุณสมถวิล ธนวิทยาพล ผู้เป็นธิดา มีความประสงค์จะจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง "ธัมมจักกัปปวัตต-นสูตร อนัตตลักขณสูตร อาทิตตปริยายสูตร และ ภารสุตตคาถา ติลักขณาทิคาถา" ซึ่งเจ้าพระคุณพระศาสนโศภน (แจ่ม จตฺตสลฺลตฺ-เถระ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม ได้นิพนธ์ไว้ จึงมาติดต่อขออนุญาตพิมพ์ต่ออาตมา เพื่อแจกเป็นธรรมบรรณาการที่ระลึกในงาน และเพื่อเป็นธรรมวิทยาทานอุทิศส่วนกุศลแก่มารดาผู้ล่วงลับดับขันธ์ไปแล้ว อาตมาภาพ ในฐานะเจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม ยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์ และขออนุโมทนา ด้วยเห็นว่าหนังสือเรื่องนี้จะได้แพร่หลายอำนวยประโยชน์แก่ผู้สนใจในธรรมปฏิบัติ จะได้นำไปประพฤติปฏิบัติ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่ตน โดยควรแก่ความสามารถที่จะพึงปฏิบัติได้

ขอกุศลอันเกิดแต่ธรรมวิชาทานอุทิศนี้ จงเป็นอุปถัมภกปัจจัย อำนวยอิฏฐวิบากสมบัติมนุญผล อันเป็นที่เจริญใจแก่คุณแม่เป้า จำเริญกิจ โดยควรแก่ฐานะในสัมปรายภพจงทุกประการ เทอญ ฯ

พระเทพโมลี

วัดมกุฏกษัตริยาราม

๒๗ พฤษภาคม ๒๕๑๘

ระลึกถึง

ได้ทราบข่าวทางโทรศัพท์จากสมถวิล ลูกศิษย์ที่สนิทสนมยิ่งว่า คุณแม่เสียเสียแล้ว รู้สึกใจหาย เพราะดิฉันกับสมถวิล มีการติดต่อและสนิทสนมกันมาตลอดเวลา ๒๐ ปีเศษ จากการเป็นครูและลูกศิษย์กันมา ทราบดีว่า คุณแม่ของสมถวิลเป็นแม่ที่ประเสริฐ เท่าที่ความเป็นแม่จะให้แก่ลูกได้ เป็นหม้ายแต่ยังสาวสวย เพราะความรักลูกผูกพันก็ครองตัวครองใจ บริสุทธิ์ผุดผ่องเฝ้าประคบประหงมเลี้ยงลูกไม่ให้ลำบาก ไม่ให้ต้องเดือดเนื้อร้อนใจ ให้ตั้งหน้าตั้งตาเล่าเรียนไป หามาให้ใช้จ่ายเป็นสุขสบายสมควรแก่อัตภาพ ตนเองก็ประหยัดและเก็บหอมรอมริบให้แก่ลูก สมถวิลก็เป็นลูกที่น่ารักของแม่ เรียนสำเร็จ ประพฤติตนดีตลอดมา จนกระทั่งแต่งงานเป็นหลักฐานอย่างน่าภูมิใจ แม่ลูกคู่นี้จึงควรเป็นตัวอย่าง ในด้านความรักระหว่างแม่ลูก ดิฉันรู้ดีว่าลูกจะต้องเศร้าโศกคิดถึงแม่ไปอีกนานทีเดียวในยามว่าง สมกับพระพุทธวจนะว่า "ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักย่อมเป็นทุกข์"

ดิฉันยินดีและเต็มใจที่จะได้ช่วยในงานศพของคุณแม่ของลูกศิษย์ที่รัก จึงมอบเรื่องเกี่ยวกับธรรมะที่เขียนขึ้นใหม่ เป็นธรรมะสำหรับผู้ครองเรือน อ่านง่าย ๆ **ชี้ทางที่ถูกต้อง เพื่อจะได้ลดโลภะ โทสะ โมหะ ที่ให้โทษอย่างรุนแรงลงเสียบ้าง** แม้ว่าจะคงดำรงชีวิตเป็นผู้ครองเรือนไม่ออกบวช เขียนขึ้นเท่าที่ปัญญาของดิฉันจะพึงสามารถทำได้ ด้วยความปรารถนาดีเหล่านี้ ขออุทิศกุศลที่เกิดจากความดีของหนังสือนี้แก่คุณเป้า จำเริญกิจ ให้ได้อยู่ในสุคติในสัมปรายภพตลอดไป

ศรีรัตน์ บุณฑริก

คำสอนของแม่ใหญ่

◎ ก่อนนอนแม่ให้ลูก ไหว้พระ
แล้วยึดหลักธรรมะ มั่นไว้
ไม่ทำบาปเสียสละ ละกิเลส
กอร์ปกุศลกรรมให้– จิตได้สิ่งเกษม

◎ ลูกเปรมปรีดิ์ที่ได้ คำสอน
รับปฏิบัติทุกตอน ทั่วถ้วน
มงคลเจริญพร ทุกสิ่ง ได้เอย
แต่หากทุกสิ่งล้วน แน่แท้อนิจจัง

◎ เสียใจยังไป่ได้ แทนทด
ชีวิตแม่มาปลด สู่ม้วย
ลูกลูกระทมระทด ทุกข์ท่วม
ยึดพระธรรมช่วยด้วย ข่มไว้ใจตน

◎ คงกุศลแม่ก่อไว้ เพียงนี้
หวังว่าแม่คงมี สุขไซร้
เพราะแม่กอร์ปกรรมดี ไว้มาก เจียวนา
กุศลโปรดนำแม่ให้ สู่ฟ้าเมืองแมน

วินิจ–สมถวิล ธนวิทยาพล ประพันธ์

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

คุณแม่เป้า จำเริญกิจ
ชาตะ ๗ ธันวาคม ๒๔๕๓
มรณะ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘

คุณแม่เป้า จำเริญกิจ (แม่ใหญ่)

แม่ใหญ่ เป็นคำที่ลูกเป็ด (เด็กชายรุจิกร ธนวิทยาพล) หลานชาย เรียกคุณแม่เป้า จำเริญกิจ ตั้งแต่ลูกเป็ดเริ่มเข้าเรียนหนังสือในชั้นอนุบาลโดยไม่มีใครสอน ทั้งนี้ด้วยความรักอันแนบแน่นที่ลูกเป็ดมีต่อคุณยายซึ่งเลี้ยงดูแลใกล้ชิดสนิทสนมตั้งแต่แรกเกิดยิ่งกว่าพ่อแม่ผู้ให้กำเนิด และต่อมาทุกคนในบ้านก็เต็มใจเรียกแม่ว่า **แม่ใหญ่** ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ดังนั้น แม่จึงเป็นแม่ใหญ่ของทุกคนในบ้าน แม่จึงมีแต่ลูกไม่มีหลาน ซึ่งก็เป็นที่พอใจและภูมิใจของแม่เป็นอย่างมาก

แม่ใหญ่เป็นธิดาของคุณตากุ่ยและคุณยายพร ประเสริฐสรวย เกิดเมื่อวันอังคารที่ ๗ ธันวาคม ๒๔๕๓ ที่บ้านตำบลวังเจ้าสาย ถนนกรุงเกษม กรุงเทพมหานคร ต่อมาได้แต่งงานกับพ่อในพ.ศ. ๒๔๗๔ เมื่อพ่อตายนั้นแม่ใหญ่ยังสาว แต่แม่ใหญ่ก็ไม่เคยคิดแต่งงานใหม่ สู้อุตส่าห์เลี้ยงดูแลอบรมลูกด้วยความรักทะนุถนอมและห่วงใย พร้อมทั้งให้การศึกษาเป็นอย่างดี จนลูกได้เจริญเติบโตมีครอบครัวเป็นหลักฐานปึกแผ่น ยังความชื่นใจมาให้แม่ใหญ่สุดจะพรรณนา แม่ใหญ่ได้ทำหน้าที่ของแม่ใหญ่อย่างประเสริฐที่สุดแล้ว

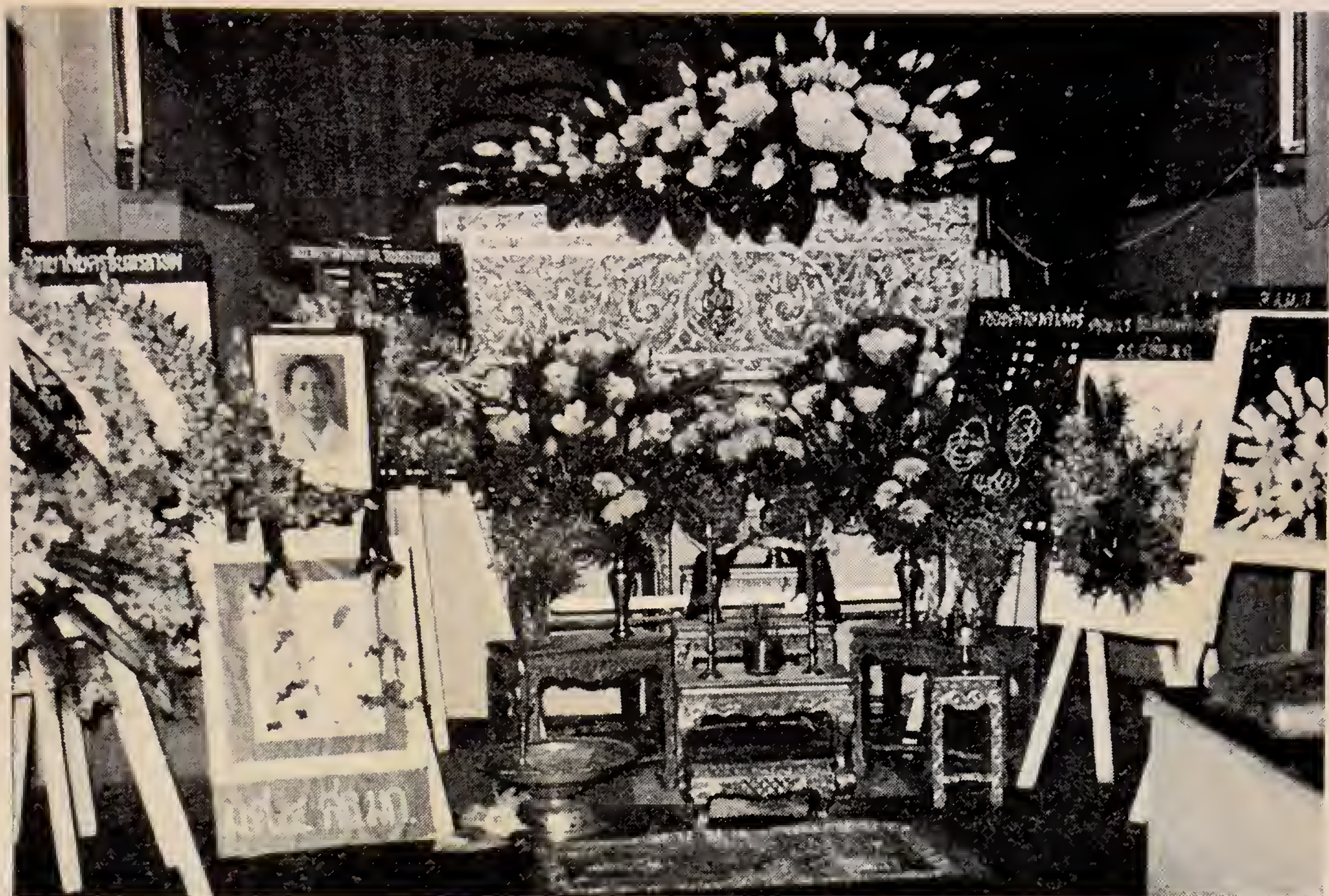
แม่ใหญ่เป็นคนใจดี ใจบุญ รักสงบ ตลอดชีวิตแม่ใหญ่ทำแต่ความดีไม่เคยเบียดเบียนผู้อื่นเป็นแต่ผู้ให้ที่ดีตลอดมา แม่ใหญ่จึงเป็นที่รักและเคารพของลูกทุกคนตลอดจนเพื่อนบ้านและญาติสนิทมิตรสหาย

เนื่องจากแม่ใหญ่ในสมัยยังเยาว์ได้รับการศึกษาจนมีความรู้อ่าน เขียน และทำเลขได้เป็นอย่างดี ดังนั้นแม่ใหญ่จึงเป็นครูคนแรก

ของลูกทุกคน แม่ใหญ่จะอบรมสั่งสอนลูกให้ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในความดี ละเว้นความชั่ว ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ซึ่งลูกทุกคนก็เชื่อฟังและปฏิบัติตามด้วยดีตลอดมา แม่ใหญ่ปลื้มใจที่เห็นลูกทุกคนเป็นคนดีมีวิชาความรู้สามารถเลี้ยงตนเองและครอบครัวได้ดี นอกจากลูกเป็ดซึ่งขณะนี้มีอายุได้ ๙ ขวบเศษ และกำลังศึกษาอยู่ในชั้นประถมปีที่ ๕ โรงเรียนสาธิตแห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ แต่ถึงกระนั้นลูกเป็ดก็เข้าใจ และเชื่อฟังทุกอย่างที่แม่ใหญ่สั่งสอน ทั้งนี้เพราะคุณงามความดีของแม่ใหญ่เป็นที่จับใจของลูกทุกคนนั่นเอง

ตามปกติแล้วแม่ใหญ่เป็นคนแข็งแรง ไม่เคยเจ็บป่วย ถึงกับเข้านอนรักษาตัวที่โรงพยาบาล เพราะแม่ใหญ่รู้จักระวังรักษาสุขภาพด้วยดีตลอดมา แต่ในระยะหลังประมาณ ๕ ปี ล่วงมาแล้ว แม่ใหญ่ป่วยเป็นโรคความดันโลหิตสูง ได้รับการตรวจรักษาจากนายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญอย่างสม่ำเสมอ และละเอียดถี่ถ้วน จึงทำให้แม่ใหญ่มีสุขภาพเหมือนคนที่สมบูรณ์ปกติโดยทั่วไป แม่ใหญ่จะปฏิบัติรักษาตัวตามคำสั่งของแพทย์อย่างเคร่งครัดทุกประการ จึงไม่มีใครนึกว่าจะเกิดเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝันขึ้นในเช้าวันจันทร์ที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘ แม่ใหญ่เป็นลมหมดสติไป ลูกจึงได้นำแม่ใหญ่ส่งโรงพยาบาลสยาม แต่สุดความสามารถที่แพทย์จะช่วยชีวิตได้ ในที่สุดแม่ใหญ่ก็จากลูก ๆ ไปอย่างสงบ ยังความเศร้าโศกเสียใจมาสู่ลูก ๆ อย่างสุดซึ้ง รวมสิริอายุได้ ๖๔ ปี ๒ เดือน ๑๐ วัน

ด้วยกุศลผลบุญที่แม่ใหญ่ได้ทำดีไว้ตลอดชีวิต และกรรมดีที่ลูกทุกคนได้ทำมาตั้งแต่เกิดจนถึงบัดนี้ จงดลบันดาลให้คุณแม่เป้าจำเริญกิจ (แม่ใหญ่) ที่เคารพรัก และบูชาของลูกทุกคนไปสู่สุคติในสัมปรายภพด้วย เทอญ

ระหว่างตั้งศพบำเพ็ญกุศล ๑๗ - ๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘

ลูก และ หลาน

อาลัยแม่ใหญ่

๏ อาลัยอาดูรแม่ ลูกมีแต่โศกเพิ่มพูน
ไม่เคยพลัดพลันสูญ ขวัญจิตโศกเศร้าเสียดาย

๏ อาลัยคุณแม่อ้า อาดูร
ลูกอยู่หลังเพิ่มพูน หม่นไหม้
ไม่เคยพลัดพลันสูญ พลันจาก กันนา
ขวัญสะเทือนจิตไห้ สุดเศร้าเสียดาย

๏ พระเอยพระของลูก เฝ้าพันผูกมานานปี
นับวันต่อแต่นี้ ไม่มีแล้วแม่แก้วเอย

๏ พระเอยของลูกนี้ แสนดี
เฝ้าผูกพันนานปี แม่แก้ว
นับวันต่อแต่นี้ สิ้นหมด
ในโลกไม่มีแล้ว แม่ผู้อาทร

๏ ตื่นเช้าเฝ้าหุงหา น้ำข้าวมาให้ลูกรัก
มิไยลูกท้วงทัก แม่ทำไปใจสบาย

๏ ครั้งสายไปกันหมด แม่เตรียมคดข้าวถวาย
พระพุทธพระภูมิภาย ในบ้านน้อยทุกวันมา

๏ อิ่มแล้วอาจพักผ่อน เมื่อยามร้อนอาบกายา
ดูแลและตรวจตรา จัดให้เรียบระเบียบดี

๏ ตกบ่ายคล้อยไปแล้ว คอยลูกแก้วจิตเปรมปรีดิ์
ด้วยรักและภักดี มุ่งมั่นในหทัยเดียว

๏ ลูกลูกแสนเป็นห่วง แม่ดั่งดวงฤทัยเจียว
รักแม่แลกลมเกลียว อยู่พร้อมหน้าพาสุขสันต์

◎ คราใดลูกมีทุกข์ แม่ไม่สุขทุกข์ด้วยกัน
กรุณาสงสารครัน เฝ้าปลอบขานนานแสนนาน
◎ ยามใดลูกเจ็บป่วย แม่ก็ช่วยทุกสถาน
แม่เฝ้าถามอาการ ให้ยาข้าวและเอาใจ
◎ ไม่ทันลูกทดแทน ให้เหมือนแม้นดุจฝันใฝ่
แม่พลันมาจากไป ใจลูกหายแทบมลายตาม
◎ ตั้งใจให้แม่สบาย แต่ก็สายเหลือแต่นาม
ลูกสุดที่จะห้าม ทุกข์ร่ำไห้ไม่ได้เลย
◎ หาไหนไม่มีแล้ว อย่างแม่แก้วของลูกเอ๋ย
กุศลที่ลูกเคย ทำขอเอ่ยเอื้อนวาจา
◎ อุทิศแด่คุณแม่ ผู้เผื่อแผ่และเมตตา
ขอกุศลของเหล่าข้า ฯ แม่ได้รับกลับเพิ่มพูน
◎ เห็นกันอยู่หลัดหลัด แม่มาพลัดมาพรากสูญ
ลูกลูกแสนอาดูร อาลัยยิ่งจากจริงใจ
◎ ขอให้วิญญาณแม่ สู่สวรรค์แล้สุราลัย
ใจจริงแล้วอยากให้ แม่สู่แคว้นแดนนิพพาน

กราบแม่ใหญ่ด้วยความเคารพรักบูชาและอาลัยยิ่ง

จากลูกทุกคนของแม่ใหญ่

วินิจ–สมถวิล ธนวิทยาพล ประพันธ์

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แปล

เอวมฺเม สุตํ	อันข้าพเจ้า (คือพระอานนทเถระ) ได้สดับมาแล้วอย่างนี้
เอกํ สมยํ ภควา	สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า
พาราณสิยํ วิหรติ อิสิปตเน มิคทาเย	เสด็จประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี
ตตฺร โข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู อามนฺเตสิ	ในกาลนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเตือนพระภิกษุปัญจวัคคีย์[๑] ว่า
เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้
ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา	อันบรรพชิตไม่ควรเสพ
โย จายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค	คือการประกอบตนให้พัวพันด้วยกาม ในกามทั้งหลายนี้ใด
หีโน	เป็นธรรมอันเลว
คมฺโม	เป็นเหตุให้ตั้งบ้านเรือน
โปถุชฺชนิโก	เป็นของคนมีกิเลสหนา
อนริโย	ไม่ใช่ไปจากข้าศึกคือกิเลส
อนตฺถสญฺหิโต	ไม่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง

๑. คือ โกณฑัญญะ, วัปปะ, ภัททิยะ, มหานามะ, อัสสชิ.

โย จายํ อตฺตกิลมถานุโยโค	คือการประกอบความเหน็ดเหนื่อยแก่ตนเปล่านี้ใด
ทุกฺโข	ให้เกิดทุกข์แก่ผู้ประกอบ
อนริโย	ไม่ใช่ไปจากข้าศึกคือกิเลส
อนตฺถสญฺหิโต	ไม่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง
เอเต เต ภิกฺขเว อุโภ อนฺเต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอันเป็นกลาง ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างนั้น
ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา	อันตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง
จกฺขุกรณี ญาณกรณี	ทำดวงตา ทำญาณเครื่องรู้
อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ	ย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าไปสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้ดี เพื่อความดับ
กตมา จ สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้อปฏิบัติซึ่งเป็นกลางนั้นเป็นไฉน
ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา	ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง
จกฺขุกรณี ญาณกรณี	ทำดวงตา ทำญาณเครื่องรู้

อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ	ย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าไปสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้ดี เพื่อความดับ
อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค	ทางมีองค์ ๘ เครื่องไปจากข้าศึกคือกิเลสนี้เอง
เสยฺยถีทํ	กล่าวคือ
(๑) สมฺมาทิฏฺฐิ	ปัญญาเห็นชอบ
(๒) สมฺมาสงฺกปฺโป	ความดำริชอบ
(๓) สมฺมาวาจา	วาจาชอบ
(๔) สมฺมากมฺมนฺโต	การงานชอบ
(๕) สมฺมาอาชีโว	ความเลี้ยงชีวิตชอบ
(๖) สมฺมาวายาโม	ความเพียรชอบ
(๗) สมฺมาสติ	ความระลึกชอบ
(๘) สมฺมาสมาธิ	ความตั้งจิตต์ชอบ
อยํ โข สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏิปทา	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันนี้แล ข้อปฏิบัติซึ่งเป็นกลางนั้น
ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา	ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง
จกฺขุกรณี ญาณกรณี	ทำดวงตา ทำญาณเครื่องรู้
อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ	ย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าไปสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้ดี เพื่อความดับ

อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขํ อริยสจฺจํ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็นี้แล เป็นทุกข์อย่างจริงแท้ คือ
ชาติปิ ทุกฺขา	ความเกิด ก็เป็นทุกข์
ชราปิ ทุกฺขา	ความแก่ ก็เป็นทุกข์
มรณมฺปิ ทุกฺขํ	ความตาย ก็เป็นทุกข์
โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา	ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์โทมนัส และความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์
อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข	ความประสพด้วยสิ่งที่ไม่เป็นที่รักทั้งหลายเป็นทุกข์
ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข	ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักทั้งหลายเป็นทุกข์
ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ	ปรารถนาอยู่ย่อมไม่ได้แม้อันใด แม้อันนั้น ก็เป็นทุกข์
สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา	โดยย่อแล้ว อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์
อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็นี้แล เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้นอย่างจริงแท้ คือ
ยายํ ตณฺหา	ความทะยานอยากนี้
โปโนพฺภวิกา	ทำให้มีภพอีก

นนฺทิราคสหคตา	เป็นไปกับความกำหนัด ด้วยอำนาจความเพลิน
ตตฺรตตฺราภินนฺทินี	เพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ
เสยฺยถีทํ	กล่าวคือ
กามตณฺหา	คือความทะยานอยากในอารมณ์ที่ใคร่
ภวตณฺหา	คือความทะยานอยากในความมีความเป็น
วิภวตณฺหา	คือความทะยานอยากในความไม่มีไม่เป็น
อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็นี้แล เป็นความดับทุกข์อย่างจริงแท้ คือ
โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ	ความดับโดยสิ้นกำหนัด โดยไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเทียว อันใด
จาโค	ความสละตัณหานั้น
ปฏินิสฺสคฺโค	ความวางตัณหานั้น
มุตฺติ	ความปล่อยตัณหานั้น
อนาลโย	ความไม่พัวพันแห่งตัณหานั้น
อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็นี้แลเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์อย่างจริงแท้ คือ

อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค	ทางมีองค์ ๘ เครื่องไปจากข้าศึก คือ กิเลสนี้แล
เสยฺยถีทํ	กล่าวคือ
(๑) สมฺมาทิฏฺฐิ	ปัญญาอันเห็นชอบ
(๒) สมฺมาสงฺกปฺโป	ความดำริชอบ
(๓) สมฺมาวาจา	วาจาชอบ
(๔) สมฺมากมฺมนฺโต	การงานชอบ
(๕) สมฺมาอาชีโว	ความเลี้ยงชีวิตชอบ
(๖) สมฺมาวายาโม	ความเพียรชอบ
(๗) สมฺมาสติ	ความระลึกชอบ
(๘) สมฺมาสมาธิ.	ความตั้งจิตต์ชอบ.
อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า นี้เป็นทุกขอริยสัจจ์
ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ปริญฺเญยฺยนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้น

ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ

แล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า ก็ทุกขอริยสัจจ์นี้นั้นแล ควรกำหนดรู้

ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ปริญฺญาตนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า ก็ทุกขอริยสัจจ์นี้นั้นแล อันเราได้กำหนดรู้แล้ว

อิทํ ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจนฺติ เม ภิกฺขเว
ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า นี้ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์

ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ ปหาตพฺพนฺติ เม ภิกฺขเว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว

ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ	ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า ก็ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์นี้นั้นแล ควรละเสีย
ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ ปหีนนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า ก็ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์นี้นั้นแล อันเราได้ละแล้ว
อิทํ ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า นี้ทุกขนิโรธอริยสัจจ์

ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ สจฺฉิกาตพฺพนฺติ เม ภิกฺขเว

ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า ก็ทุกขนิโรธอริยสัจจ์นี้นั้นแล ควรทำให้แจ้ง

ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ สจฺฉิกตนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อนว่า ก็ทุกขนิโรธอริยสัจจ์นี้นั้นแลอันเราได้ทำให้แจ้งแล้ว

อิทํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจนฺติ เม ภิกฺขเว

ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อน

	ว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์
ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ ภาเวตพฺพนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อน ว่า ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์นี้นั้นแล ควรให้เจริญ
ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ ภาวิตนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่ได้เคยฟังแล้วในกาลก่อน ว่า ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์นี้นั้นแล อันเราเจริญแล้ว
ยาวกีวญฺจ เม ภิกฺขเว อิเมสุ จตูสุ อริยสจฺเจสุ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปัญญาอันรู้เห็นตามเป็นจริงแล้วอย่างไร

เอวนฺติปริวฏฺฏํ ทฺวาทสาการํ
ยถาภูตํ ญาณทสฺสนํ
น สุวิสุทฺธํ อโหสิ

ในอริยสัจจ์ ๔ เหล่านี้ของเรา ซึ่งมีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดเพียงใดแล้ว

เนว ตาวาหํ ภิกฺขเว สเทวเก
โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก
สสฺสมณพฺราหฺมณิยา
ปชาย สเทวมนุสฺสาย
อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ
อภิสมฺพุทฺโธ ปจฺจญฺญาสึ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้ยืนยันตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ชอบ ไม่มีความตรัสรู้อื่นจะยิ่งกว่าในโลก เป็นไปกับด้วยเทพดา มาร พรหม ในหมู่สัตว์ ทั้งสมณพราหมณ์ เทพดา มนุษย์ ไม่ได้เพียงนั้น

ยโต จ โข เม ภิกฺขเว
อิเมสุ จตูสุ อริยสจฺเจสุ
เอวนฺติปริวฏฺฏํ ทฺวาทสาการํ
ยถาภูตํ ญาณทสฺสนํ
สุวิสุทฺธํ อโหสิ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อใดแล ปัญญาอันรู้เห็นตามเป็นจริงอย่างไร ในอริยสัจจ์ ๔ เหล่านี้ของเราซึ่งมีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้หมดจดดีแล้ว

อถาหํ ภิกฺขเว สเทวเก
โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก
สสฺสมณพฺราหฺมณิยา
ปชาย สเทวมนุสฺสาย
อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ
อภิสมฺพุทฺโธ ปจฺจญฺญาสึ

เมื่อนั้น เราจึงได้ยืนยันตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะ ซึ่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ชอบ ไม่มีความตรัสรู้อื่นจะยิ่งกว่าในโลก เป็นไปกับด้วยเทพดา มาร พรหม ในหมู่สัตว์ ทั้งสมณพราหมณ์ เทพดา มนุษย์

ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ	ก็แล ปัญญาอันรู้เห็นได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา
อกุปฺปา เม วิมุตฺติ อยมนฺติมา ชาติ นตฺถิทานิ ปุนพฺภโวติ	ว่าความพ้นวิเศษของเราไม่กลับกำเริบ ชาตินี้เป็นที่สุดแล้ว บัดนี้ไม่มีภพอีก
อิทมโวจ ภควา	พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสธรรมปริยายนี้แล้ว
อตฺตมนา ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทุํ	ภิกษุปัญจวัคคีย์ ก็มีใจยินดีเพลินภาษิตของพระผู้มีพระ-ภาคเจ้า
อิมสฺมิญฺจ ปน เวยฺยา-กรณสฺมึ ภญฺญมาเน	ก็แลเมื่อเวยยากรณ์นี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอยู่
อายสฺมโต โกณฺฑญฺญสฺส วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุํ อุทปาทิ	จักษุในธรรม อันปราศจากธุลีปราศจากมลทิน ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระผู้มีอายุโกณฑัญญะ
ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺติ	ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีอันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้น มีอันดับไปเป็นธรรมดา
ปวตฺติเต จ ภควตา ธมฺมจกฺเก	ก็ครั้นเมื่อธรรมจักร อันพระผู้มีพระภาคเจ้าให้เป็นไปแล้ว

ภุมฺมา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุํ	เหล่าภุมมเทพดาก็ยังเสียงให้บันลือลั่น
เอตมฺภควตา พาราณสิยํ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิวตฺติยํ สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมินฺติ.	ว่านั่นจักร คือ ธรรม ไม่มีจักรอื่นสู้ได้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าให้เป็นไปแล้วที่ป่าอิสิปตนะมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี อันสมณพราหมณ์เทพดา มาร พรหม และใคร ๆ ในโลกยังให้เป็นไปไม่ได้ดังนี้
ภุมฺมานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา จาตุมฺมหาราชิกา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุํ	เทพเจ้าเหล่าชั้นจาตุมหาราช ได้ฟังเสียงของเทพเจ้า เหล่าภุมมเทพดาแล้ว ก็ยังเสียงให้บันลือลั่น
จาตุมฺมหาราชิกานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา ตาวตึสา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุํ	เทพเจ้าเหล่าชั้นดาวดึงส์ได้ฟังเสียงของเทพเจ้า เหล่าชั้นจาตุมหาราชแล้ว ก็ยังเสียงให้บันลือลั่น
ตาวตึสานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา ยามา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุํ	เทพเจ้าเหล่าชั้นยามะ ได้ฟังเสียงของเทพเจ้าเหล่าชั้นดาวดึงส์แล้ว ก็ยังเสียงให้บันลือลั่น

ยามานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา ตุสิตา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุํ

เทพเจ้าเหล่าชั้นดุสิต ได้ฟังเสียงของเทพเจ้าเหล่าชั้นยามะแล้ว ก็ยังเสียงให้บันลือลั่น

ตุสิตานํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา นิมฺมานรตี เทวา สทฺท-มนุสฺสาเวสุํ

เทพเจ้าเหล่าชั้นนิมมานรดี ได้ฟังเสียงของเทพเจ้าเหล่าชั้นดุสิตแล้ว ก็ยังเสียงให้บันลือลั่น

นิมฺมานรตีนํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุํ

เทพเจ้าเหล่าชั้นปรนิมมิตวสวัสดี ได้ฟังเสียงของเทพเจ้าเหล่าชั้นนิมมานรดีแล้ว ก็ยังเสียงให้บันลือลั่น

ปรนิมฺมิตวสวตฺตีนํ เทวานํ สทฺทํ สุตฺวา พฺรหฺมกายิกา เทวา สทฺท-มนุสฺสาเวสุํ

เทพเจ้าเหล่าที่เกิดในหมู่พรหม ได้ฟังเสียงของเทพเจ้าเหล่าชั้นปรนิมมิตวสวัสดีแล้ว ก็ยังเสียงให้บันลือลั่น

เอตมฺภควตา พาราณสิยํ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิวตฺติยํ สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมินฺติ.

ว่านั่นจักร คือ ธรรม ไม่มีจักรอื่นสู้ได้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าให้เป็นไปแล้ว ที่ป่าอิสิปตนะมฤคทายวันใกล้เมืองพาราณสี อันสมณพราหมณ์ เทพดา มาร พรหม และใคร ๆ ในโลกยังให้เป็นไปไม่ได้ ดังนี้

อิติห เตน ขเณน เตน มุหุตฺเตน ยาว พฺรหฺมโลกา สทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉิ	โดยขณะครู่เดียวนั้น เสียงขึ้นไปถึงพรหมโลก ด้วยประการฉะนี้
อยญฺจ ทสสหสฺสี โลกธาตุ สงฺกมฺปิ สมฺปกมฺปิ สมฺปเวธิ	ทั้งหมื่นโลกธาตุ ได้หวั่นไหวสะเทือนสะท้านลั่นไป
อปฺปมาโณ จ โอฬาโร โอภาโส โลเก ปาตุรโหสิ	ทั้งแสงสว่างอันยิ่งไม่มีประมาณ ได้ปรากฏแล้วในโลก
อติกฺกมฺเมว เทวานํ เทวานุภาวํ	ล่วงเทวานุภาพ ของเทพดาทั้งหลายเสียหมด
อถโข ภควา อุทานํ อุทาเนสิ	ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงเปล่งอุทานว่า
อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ ติ	โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ผู้เจริญ โกณฑัญญะรู้แล้วหนอ ผู้เจริญ
อิติหิทํ อายสฺมโต โกณฺฑญฺญสฺส อญฺญาโกณฺฑญฺโญเตฺวว นามํ อโหสีติ.	เพราะเหตุนั้น นามว่า อัญญา-โกณฑัญญะนี้นั่นเทียว ได้มีแล้วแก่พระผู้มีอายุโกณฑัญญะ ด้วยประการฉะนี้แล

จบธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แปล

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เทศนา

ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า เทฺว เม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา เป็นต้น ความสังเขปในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศที่สุด ๒ อย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค ว่าบรรพชิตไม่ควรเสพ เพราะไม่ทำให้ตรัสรู้ ทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา คือ อริยมรรค ๘ ว่าบรรพชิตควรเสพ เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ แล้วทรงแสดงอริยสัจจ์ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ประกาศความรู้ความเห็นของพระองค์ในอริยสัจจ์นั้น ๆ พร้อมด้วยปริวัฏ ๓ อาการ ๑๒ บริสุทธิ์หมดจดไม่กำเริบต่อไป ยืนยันพระองค์ว่าเป็นพระพุทธะผู้ตรัสรู้แล้ว ดังนี้

มีอธิบายเป็นลำดับไป ที่เรียกว่าธรรมจักรนั้น แปลว่าจักรคือธรรม ไม่ใช่จักรอย่างอื่น ๆ พระเจ้าบรมจักรพรรดิมีอำนาจอันยิ่งใหญ่เป็นไปในมนุษย์ทั้งปวง เพราะมีจักรแก้วที่เรียกว่าจักรรัตนะเกิดขึ้น พระองค์ปราบศัตรูหมู่ปัจจามิตรให้ปราชัย เป็นเอกบรมกษัตริย์ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้ามีจักรคือธรรม ปราบกิเลสมารใหญ่น้อยโดยประการทั้งปวงให้ปราชัย เป็นเอกพุทธะ ฉันนั้น

การประพฤติที่ประกอบด้วยกามสุข จัดเป็นกามสุขัลลิกานุโยค การทรมานตนจนเกินส่วน จัดเป็นอัตตกิลมถานุโยค อนุโยค ๒ อย่างนี้ กามสุขัลลิกานุโยค เป็นไปทางเกียจคร้าน อัตตกิลมถานุโยค เป็นไปทางเร่งรีบจนเกินพอดี ทางกลางคือไม่ขี้เกียจจนเกินไป ไม่เร่งรีบจนเกินไป การทำอะไรทั้งหมด ถ้าเอาขี้เกียจเข้าไปใส่ เป็น

ไม่สำเร็จ ถ้าเอาเร่งรีบเกินไปเข้าไปใส่ ก็กลายเป็นนุง ร่างกายก็ทนไม่ไหว เลยกลายเป็นคนทุพพลภาพ เสียสติวิกลจริตไปก็มี เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงสอนให้เดินทางกลาง ทางกลางที่เดินนั้นจะผิดถูกประการใด มีอริยมรรคเป็นเครื่องวินิจฉัย คือไม่เป็นไปฝ่ายมิจฉา เป็นไปฝ่ายสัมมาโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสมรรค ๘ เป็นมัชฌิมาปฏิปทาทางกลาง การที่พระองค์ทรงยกทาง ๒ อย่างขึ้นแสดงก่อนนั้น เพราะในคราวครั้งนั้นนิยมนับถือกันมาก มีตำราของพวกพราหมณ์กล่าวไว้ว่า ใครไม่มีบุตร ตายแล้วต้องตกนรก ถ้ามีบุตรแล้วไม่ต้องตกนรกดังนี้ เพราะฉะนั้น พวกนักพรตในคราวครั้งนั้น จึงนิยมมีลูกเมียกันเป็นพื้น ส่วนอัตตกิลมถานุโยคก็เป็นที่นิยมนับถือกัน ใครประพฤติตปธรรมแรงกล้าจนริมตายก็นิยมนับถือผู้นั้น ท่านเบญจวัคคีย์ก็เช่นนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำทุกกรกิริยา จึงได้เลื่อมใสปฏิบัติพระองค์โดยเคารพ ครั้นพระองค์เลิกละทุกกรกิริยาเสีย ท่านเบญจวัคคีย์ก็หมดเลื่อมใส จึงพากันละพระองค์ไปอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ครั้นพระองค์ได้ตรัสรู้แล้วเสด็จมาประสงค์จะเทศนาสั่งสอน ท่านเบญจวัคคีย์ไม่เชื่อต่อความตรัสรู้ของพระองค์ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงได้ทรงประกาศทางกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค ว่าบรรพชิตไม่ควรเสพ ทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา ว่าเป็นทางอันบรรพชิตควรเสพ ดังนี้แล้ว จึงทรงประกาศอริยสัจจ์ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นลำดับไป

ทุกข์นั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า ชาติปิ ทุกฺขา แม้ความเกิดเป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความเกิด ชราปิ ทุกฺขา แม้ความแก่เป็นทุกข์ ทุกข์

เพราะความแก่ มรณมฺปิ ทุกฺขํ แม้ความตายเป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความตาย โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา แม้ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นทั้งหลาย แต่ละอย่าง ๆ เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความโศกเป็นต้น อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข ความประสพสิ่งที่ไม่ชอบใจทั้งหลายก็เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความประสพสิ่งที่ไม่ชอบใจ ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักใคร่พอใจไป ก็เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักใคร่พอใจไป ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ ปรารถนาอยู่ เมื่อไม่ได้สมประสงค์ แม้อันใดแม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความไม่สมปรารถนา สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ความเข้าไปยึดถือขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ทุกข์เพราะความเข้าไปยึดถือขันธ์ ๕ ดังนี้

ชาตินั้น ได้แก่ความปรากฏมีเป็นแห่งขันธ์ เมื่อกล่าวโดยกำเนิดเป็น ๔ คือ ชลาพุชะ เกิดเป็นคัพภเสยยกสัตว์นอนในครรภ์มารดา เช่นมนุษย์และสัตว์บางจำพวก ๑ อัณฑชะเกิดเป็นฟองขึ้นก่อนดังไก่กา ๑ สังเสทชะ เกิดในของบูดของเน่า เช่นกิมิชาติ ๑ อุปปาติกะ มีร่างกายโตใหญ่เร็วพลัน เช่นเทวดาและสัตว์นรก ๑ อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยคติเป็น ๕ คือ อบายภูมิ ๔ พวก ๑ มนุษย์พวก ๑ เทวดาพวก ๑ รูปพรหมพวก ๑ อรูปพรหมพวก ๑ อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยโวการเป็น ๓ คือ ปัญจโวการ มีขันธ์ ๕ ครบบริบูรณ์ เช่นมนุษย์ ๑ เอกโวการ มีขันธ์ ๑ คือรูป ได้แก่อสัญญีพรหม ๑ จตุโวการ มีขันธ์ ๔ ยกรูปเสียมีแต่นาม ได้แก่อรูปพรหม ๑ ชาติ

ชื่อว่าเป็นทุกข์นั้น เพราะเป็นอาการของทุกข์ทั้งหลายอื่น ๆ ความเกิดอย่างอื่นเป็นทุกข์ แลไม่เห็นจงยกไว้ จงดูความเกิดของหมู่มนุษย์เป็นภัยใหญ่น่ากลัว เมื่อยังเป็นทารก ยังไม่รู้จักภาษา ได้เสวยทุกขเวทนา มีร้อนเย็นนักเป็นต้น ไม่รู้ว่าจะพูดให้เขาเข้าใจอย่างไร ได้แต่ร้องไห้เป็นเบื้องหน้า ครั้นค่อยวัฒนาโดยลำดับก็เป็นทุกข์ ในการที่จะต้องฝึกหัดภาษาและกิริยามรรยาทและศิลปวิทยาโดยลำดับ เมื่อเติบโตขึ้นจะอยู่ลำพังแต่ผู้เดียวก็ไม่ได้ ต้องประกอบไปด้วยหมวดหมู่ระวังถนอมรักษาน้ำใจกันและกัน เมื่อแยกเคหสถานออกไป ทุกข์ต่าง ๆ ตามหน้าที่ของผู้ครองเรือนก็เกิดขึ้นโดยลำดับ เมื่อมีลูกก็เป็นทุกข์ที่จะต้องเลี้ยงดูบริหารรักษา หาให้บริโภคใช้สอย ลูกดีก็พอทำเนา ปะลูกแก้วก็ซ้ำร้าย ไหนลูกยังจะมีลูกมาอีก คราวนี้ต้องเป็นทุกข์ถึงหลาน ไหนหลานยังจะมีลูกมาอีก คราวนี้ต้องเป็นทุกข์ถึงเหลน มีอายุมากก็เป็นทุกข์ถึงลูกหลานเหลนไม่มีที่สุด ไม่มีลูกหลานเหลนก็เป็นทุกข์ในการที่ทุพพลภาพสิ้นความสามารถลง มั่งมีก็เป็นทุกข์ในการที่จะบริหารรักษา ยากจนก็ซ้ำร้าย เกิดมาแล้วสารพัดที่จะเป็นทุกข์ออกรอบทิศ เพราะฉะนี้ ชาติความเกิดจึงเป็นทุกข์

ชรานั้น ได้แก่ความวิกลวิการแห่งร่างกายต่าง ๆ มีฟันหลุดผมหงอกเป็นต้น ที่แลเห็นได้โดยง่าย ชราชื่อว่าเป็นทุกข์นั้น เพราะร่างกายที่วิกลวิการไปจะเดินนั่งก็ไม่สะดวก ต้องมีไม้เท้าอาศัยบ้างผู้อื่นจูงนำไปบ้าง แต่ตนเองจะนำตัวของตัวไปเองก็เป็นการลำบากมีฟันพออาศัยบดเคี้ยวอาหารพอบริโภคได้โดยสะดวก ก็มาร่วงหลุด

ไปเสีย ก่อนที่จะร่วงหลุดก็ได้เสวยทุกขเวทนาเจ็บปวดเป็นสาหัส ครั้นร่วงหลุดไปแล้ว จะบริโภคอาหารก็ไม่เป็นไปตามประสงค์ ตาก็ไม่เป็นปกติตามอย่างเดิม จะมองดูอะไรก็พิกลไปต่าง ๆ หูเคยได้ยินอะไรก็ไม่เป็นปกติ พูดกับเขา เขาพูดด้วยไม่ได้ยินกลับหาว่าเขาหูหนวก จมูกเคยดมอะไรได้กลิ่นเหม็นหอมก็ยักย้ายเป็นไปต่าง ๆ ลิ้นเคยรู้รสก็วิกลวิการไป กายก็วิปริตแปรผันไป ส่วนใจเคยกำหนดจำอะไร ๆ ได้ก็กลับกลายไป การที่ร่างกายวิปริตปรวนแปรไปอย่างนี้เป็นทุกข์มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น ชราจึงเป็นทุกข์

มรณะนั้น ได้แก่การที่สัตว์ทั้งหลายมาทอดทิ้งทรากกเฬวระไว้ ชีวิตินทรีย์ขาดดับไป มรณะชื่อว่าเป็นทุกข์นั้น เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมหวาดกลัวมรณภัยด้วยกันทั้งสิ้น พระศาสดาก็ได้ทรงแสดงไว้ว่า สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นย่อมกลัวต่อความตาย สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิยํ ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น ดังนี้ ก็แต่สัตว์ที่ไม่กลัวตายมี ๓ จำพวก คือ หัตถาชาไนย อัสสวาชาไนย อุสภาชาไนย กับพระขีณาสพเป็น ๔ เพราะสัตว์ ๓ จำพวกนั้นไม่เห็นสัตว์ที่จะเป็นปฏิปักษ์แก่กัน เพราะเป็นสัตว์มีสักกายทิฏฐิแรงกล้า ส่วนพระขีณาสพท่านเป็นผู้พ้นทุกข์แล้ว เห็นสัตว์ที่เกิดมาแล้วต้องตายด้วยกันทั้งหมด เพราะท่านไม่มีสักกายทิฏฐิ สัตว์อื่นที่เหลือจากนี้ชื่อว่ากลัวตายด้วยกันทั้งสิ้น ได้ยินว่า สัตว์ในนรก ที่รู้สึกตนว่าตนตายแล้วจะเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาก็ยังกลัวตาย ข้อนี้ พระนาคเสนเถรเจ้าก็ได้ถวายพระพรแก่พระเจ้ามิลินท์ว่า สัตว์ใน

นรกนั้นย่อมกลัวตายเหมือนกัน ดังบุรุษที่มีศีรษะฝีในกาย ถึงจะรู้สึกว่าผ่าแล้วหายเจ็บได้ ก็ยังมีความหวาดสะดุ้งอยู่ อีกอย่างหนึ่ง เหมือนบุรุษอันอสรพิษกัด ถ้าจะมีผู้วิเศษเรียกอสรพิษนั้นให้ดูดพิษออกได้ เมื่อได้เห็นอสรพิษนั้นเข้าก็ไม่วายหวาดสะดุ้งกลัว อีกอย่างหนึ่ง เหมือนบุรุษที่กระทำผิดต่อผู้ที่มีอำนาจ ผู้มีอำนาจจะเรียกบุรุษนั้นมาเพื่อยกโทษให้ ถึงจะรู้เมื่อได้เห็นผู้มีอำนาจเข้าก็ไม่วายหวาดสะดุ้ง ข้อเหล่านี้ฉันใดสัตว์นรกแม้ถึงจะรู้สึกว่าตายไปแล้วเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ก็ไม่วายหวาดสะดุ้งฉันนั้น มรณภัยเช่นนี้เป็นทุกข์มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น มรณะจึงเป็นทุกข์

ความโศกนั้น ได้แก่ความตรอมใจในเวลาประสพความพินาศหรือทุกข์อันใดอันหนึ่งครอบงำถูกต้อง ปริเทวะนั้นได้แก่ความร่ำไรรำพันเพ้อเจ้อด้วยวาจา ในเวลาประสพความพินาศ หรือทุกข์อันใดอันหนึ่งครอบงำถูกต้องเหมือนกัน ทุกข์นั้น ได้แก่ความไม่สบายกายในเวลาร่างกายไม่ผาสุกด้วยเย็นนักร้อนนักหรือโรคาพาธต่าง ๆ เบียดเบียฬ โทมนัสนั้น ได้แก่ความไม่สบายใจ ระทมใจความไม่ผาสุกของใจต่าง ๆ อุปายาสนั้น ได้แก่ความคับแค้นขัดข้องอึดอัดไม่ปลอดโปร่ง เหล่านี้แต่ละอย่างๆ ปรากฏชัดว่าเป็นทุกข์อยู่แล้ว ความประสพสิ่งที่ไม่ชอบใจนั้น ได้แก่การพบเห็นสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รักที่ชอบใจ ไม่ปรารถนาความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักใคร่พอใจไปนั้น ได้แก่การไม่พบเห็นสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักที่ชอบใจปรารถนาตรงกันข้าม อิจฉิตาลาภ คือความปรารถนาไม่สมประสงค์นั้น ได้แก่การหมายมุ่งประสงค์จงใจใด ๆ หาได้อย่างนั้น ๆ ไม่ เหล่านี้

ก็ปรากฏชัดว่าเป็นทุกข์เหมือนกัน ทั้งเป็นของซึ่งเคยประสพรู้สึกอยู่ทุกคน ทุกข์ที่กล่าวนี้ย่นลงเป็น ๒ คือ นิยตทุกข์ ทุกข์เที่ยงทุกข์จำเป็น ๑ ปกิณณกทุกข์ ทุกข์เกลื่อนกล่นไม่จำเป็น ๑ ชาติ ชรา มรณะ เรียกนิยตทุกข์ เพราะเกิดมาแล้วก็จำเป็นต้องมีแก่ตายเป็นธรรมดา ตั้งแต่โสกะไปเป็นปกิณณกทุกข์ เพราะจะมีบางคราวบางสมัยและเฉพาะบุคคลไม่เป็นสาธารณ์จำเป็น ในอริยสัจจ์นี้ เมื่อจะกล่าวทุกข์โดยย่อแล้ว ก็ได้แก่อุปาทานที่เป็นไปในขันธ์ทั้ง ๕ คือความที่เข้าไปยึดขันธ์ว่าเป็นของๆเราหรือเป็นเรา หรือเป็นตัวของเรา ครั้นขันธ์เกิดแก่ตาย จึงกลายเป็นเราเกิดแก่ตายไป เมื่อไม่เข้าไปยึดขันธ์ก็เหมือนเราไม่เกิดแก่ตาย ขันธ์เกิดแก่ตายต่างหาก ทุกข์ก็ไม่มีชื่อว่าเป็นผู้พ้นทุกข์ ส่วนปกิณณะก็เกิดด้วยอุปาทานเหมือนกัน ครั้นสัตว์และสังขารที่พอใจเป็นอันตรายไป จึงได้เกิดโสกะเป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงย่นทุกข์ จึงได้ตรัสว่า สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา โดยย่ออุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เป็นทุกข์ดังนี้

ทุกข์นี้เป็นปริญญากิจ ควรกำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์จริง อย่าสำคัญว่าเป็นสุขไป การกำหนดรู้ทุกข์มีอุปการะมากทั้งทางโลกและทางธรรม บุคคลที่หมั่นขยันประกอบกิจการงามตามธุระหน้าที่ของตนก็เพราะเห็นทุกข์ยากข้างหน้า ผู้ใหญ่จะทรมานทารกที่ซุกซี้สีซนก็ต้องเอาทุกข์มาขู่ หรือทรมานเฆี่ยนตีให้เจ็บปวด เพื่อให้เห็นทุกข์จะได้ละความชั่วอันนั้นเสีย ผู้ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบด้วยกายวาจาใจ ก็เพราะเห็นโทษทุกข์ของทุจริต พระโยคาพจรผู้บำเพ็ญเพียรไม่ท้อถอย

ก็เพราะเห็นทุกข์ จึงมุ่งที่จะพ้นทุกข์ การเห็นทุกข์มีอุปการะ ฉะนี้ เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงทุกข์โดยปริยายต่าง ๆ การที่จะกำหนดรู้ทุกข์ ควรจะกำหนดรู้เสียก่อน จะได้ไม่เป็นการขัดข้องขลุกขลัก ครั้นทุกข์เกิดขึ้นแล้วจึงรู้สึก เป็นการแก้ไขยาก อนึ่ง มากำหนดรู้ทุกข์ในเวลาที่ทุพพลภาพเกินกาล ก็ไม่เป็นโอกาสที่จะบำเพ็ญเพียรได้เต็มที่ อนึ่ง มาเห็นทุกข์ในเวลาที่สิ้นเนื้อประดาตัวก็สู้เห็นในเวลาที่บริบูรณ์ไม่ได้ เพราะจะได้อาศัยโภคะอันนั้นเป็นบันไดบำเพ็ญกุศลอันเป็นทางสิ้นทุกข์ได้โดยสะดวก เพราะฉะนั้นทุกข์จึงเป็นกิจควรรีบกำหนดรู้ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงย่อทุกข์ลงในอุปาทานแล้ว ได้ตรัสตัณหาว่าเป็นเหตุของทุกข์ เพราะตัณหาเป็นปัจจัยของอุปาทาน จึงทรงแสดงสมุทัยเป็นลำดับไป

สมุทัยนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า ยายํ ตณฺหา ตัณหานี้ใด โปโนพฺภวิกา กระทำให้มีภพขึ้นอีก คือ จะให้เกิดอีกต่อไป นนฺทิราค-สหคตา คลุกระคนไปด้วยนันทิราคะ คือความเพลินกำหนัด ตตฺรตตฺ-ราภินนฺทินี เพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ

มีอธิบายว่า ความปรารถนาทั้งหลายทั้งปวง จะมีประเภทสูงต่ำใหญ่น้อยประการใดก็ตาม ถ้าความปรารถนาอันนั้น กระทำให้มีภพมีชาติต่อไปอีกจึงเป็นตัณหา ถ้าไม่ได้มุ่งเช่นนั้นไม่เป็นตัณหา ท่านผู้สำเร็จพระอรหัตต์ เป็นพระอรหันต์ พ้นจากตัณหาแล้ว ท่านยังปรารถนาให้สัตว์ทั้งปวงเป็นเช่นท่าน เพราะฉะนั้น จึงได้เที่ยวสัญจรจาริกไปโปรดสัตว์ ข้อนี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นชัดว่า ความปรารถนาที่เป็นโปโนพฺภวิกา จึงเป็นตัณหา อนึ่ง ความปรารถนาที่

ประกอบไปด้วยความยินดีและกำหนัด อันเป็นทางแห่งกามสุขัลลิกานุโยค ก็ชื่อว่าตัณหา อนึ่ง ความปรารถนาที่กระทำให้ยินดีเพลิดเพลินนักในอารมณ์ต่าง ๆ จะเป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์ ใดๆ หรือในภพพื้นภูมิประเทศใด ๆ ยินดีเพลินนักในอารมณ์นั้น ๆ ชื่อตัณหาสิ้น

คำว่า ตัณหา คือความปรารถนา กินความกว้างมาก สมเด็จพระผู้มีพระภาคชะรอยจะทรงกันไม่ให้เข้าใจผิด จึงได้ตรัสนิทเทสของตัณหาว่า โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี ดังได้อธิบายแล้ว

เสยฺยถีทํ ตัณหานี้อะไรบ้าง กามตัณหา คือตัณหาในกาม ภวตัณหา คือ ตัณหาในความมีความเป็น วิภวตัณหา คือตัณหาในความไม่มีไม่เป็นดังนี้

มีอธิบายว่า ความปรารถนารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่พอใจ แม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งหมด เรียกว่ากามตัณหา เมื่อได้อารมณ์ที่น่าใคร่พอใจอันนั้นมาเป็นของตน ก็หวังความดำรงคงทนให้มีให้เป็นอยู่เช่นนั้น เรียกว่า ภวตัณหา ครั้นเกิดความไม่ชอบใจ ปรารถนาให้พินาศอันตรธานไปเสีย เรียกว่า วิภวตัณหา เช่นปรารถนารูปที่พอใจ จัดเป็นกามตัณหา ปรารถนารูปนั้นให้คงทนอยู่ จัดเป็นภวตัณหา ครั้นไม่ชอบใจ อยากจะทำลายรูปอันนั้นไม่ให้มีอยู่ จัดเป็นวิภวตัณหา ความปรารถนามีอาการต่าง ๆ กัน โดยเป็นกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ฉะนี้

อนึ่ง ตัณหานั้น เมื่อกล่าวตามบ่อเกิด จัดเป็น ๖ จำพวก ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะรูปมากระทบตา เรียกรูปตัณหา ๑ เกิดขึ้นเพราะเสียงมากระทบหู เรียกสัททตัณหา ๑ เกิดขึ้นเพราะกลิ่นกระทบจมูก เรียกคันธตัณหา ๑ เกิดขึ้นเพราะรสกระทบลิ้น เรียกรสตัณหา ๑ เกิดขึ้นเพราะสัมผัสมากระทบกาย เรียกโผฏฐัพพตัณหา ๑ เกิดขึ้นเพราะธรรมมากระทบใจ เรียกธัมมตัณหา ๑ รวมเป็นตัณหา ๖ จำพวก ด้วยประการฉะนี้

พระโปราณาจารย์ ได้แจกจาระไนตัณหาถึง ๑๐๘ ประการ กำหนดอย่างนี้ คือตัณหา ๓ จำพวกนั้น เกิดเพราะอายตนะภายในทั้ง ๖ สามตัณหา เป็นสาม ๖ รวมเป็น ๑๘ เกิดขึ้นเพราะอายตนะภายนอก ๖ สามตัณหา เป็นสาม ๖ รวมเป็น ๑๘, ๑๘ สองหน รวมเป็น ๓๖ จัดเป็นอดีต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ อนาคต ๓๖ สิริรวมเป็นตัณหา ๑๐๘ ประการ

ตัณหาซึ่งท่านพรรณนาถึง ๑๐๘ ประการนี้ กล่าวโดยอาศัยอายตนะภายในภายนอก ประกอบด้วยกาลทั้ง ๓ จึงได้มากตั้ง ๑๐๘ ประการ ความจริงเป็นเจตสิกธรรมชาติอันหนึ่งเท่านั้น ก็ตัณหาเป็นเจตสิกธรรมชาติอันหนึ่งนี้ ย่อมมีศักดาเดชานุภาพมาก สามารถอาจยังสัตว์ทั้งปวงให้เป็นไปตามอำนาจได้ทุกประการ สัตว์บุคคลอันตัณหาบังคับแล้ว ย่อมไม่มีอิดเอื้อน จะร้อนเย็นประการใดไม่ว่า ตัณหาสั่งแล้วเป็นต้องทำ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสว่า ตณฺหาทาโส สัตวโลกเป็นทาสแห่งตัณหา ถ้าจะเหาะขึ้นไปดูหมู่มนุษย์ที่ตัณหาบังคับใช้ให้กระทำกิจการงานต่าง ๆ ดูขวักไขว่ไป

มาไม่ขาดสาย ดังมนุษย์มองดูหมู่มดที่เดินไปเดินมา ฉะนั้นนึกไปชวนให้น่าเกิดสังเวช ตัณหาไม่ใช่แต่เป็นนายใช้ให้กระทำแต่กิจการงานเท่านั้น ยังกระทำสัตวโลกให้ยากจนไปตามกัน ความบกพร่องไม่พอแก่ความต้องการเพียงใด ก็ชื่อว่าเป็นผู้ยากจนอยู่เพียงนั้น แม้ภายนอกจะมั่งคั่ง มีเหลือล้นสักเท่าใด แต่ภายในคือใจยังไม่พอ ก็ชื่อว่าใจยากจน เป็นทุคคตะ ตัณหากระทำสัตว์ให้ยากจนเป็นทุคคตะเพราะไม่มีเวลาเต็มเวลาพอฉะนี้ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสว่า อุนฺโน โลโก สัตวโลกเป็นผู้พร่อง คือไม่มีอิ่มไม่มีเต็ม อยากมากจนมาก อยากน้อยจนน้อย หมดอยากเป็นเศรษฐีมหาศาล ข้อนี้เป็นความจริง ตัวอย่างเช่น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อยังไม่ได้เสด็จออกบรรพชา พระองค์เป็นกษัตริย์ขัตติยมหาศาลสมบูรณ์ด้วยสมบัติ โดยอเนกประการเหลือล้น ทรงสละสิริราชสมบัติเสด็จออกบรรพชา กระทำตนเป็นคนอนาถา เที่ยวภิกขาจารเลี้ยงชีพถูกปรามาสว่าเป็นคนขอทาน ผลที่สุดก็กลับมั่งมียิ่งกว่าเศรษฐีมหาศาล ถ้าพระองค์จะเสวยราชสมบัติตลอดจนเป็นพระเจ้าบรมจักรพรรดิจะเป็นขัตติยมหาศาลก็เพียงชั่วพระองค์ หรืออย่างยิ่งก็เพียงชั่วศากยวงศ์ ครั้นพระองค์ไม่ทรงประสงค์เช่นนั้น กลับทรงมั่งคั่งสมบูรณ์ทุกอย่างทุกประการไม่บกพร่อง และไม่เฉพาะชั่วพระองค์หรือเพียงศากยวงศ์ ล้นเหลือจนถึงบัดนี้ เหลือที่จะนับคณนา เรื่องนี้เป็นเครื่องสาธกให้เห็นว่า หมดอยากหมดต้องการ เป็นเศรษฐีมหาศาลนี่เป็นส่วนข้างนอก ยังส่วนข้างใน ประสงค์ความสุขละเอียดลึกซึ้งนี่น่าคิดชวนให้ระลึกถึงพระคุณอีกมาก ความโลภมากอยากใหญ่ใคร่

ไม่พอ กระทำให้ยากจนตรงกันข้าม ตัณหาเป็นเจตสิกธรรมชาติอันหนึ่ง ก็มีอำนาจกระทำสัตวโลกให้ได้ทุกข์เป็นทาสีทาสา ยากจนดังแสดงมา

เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงได้ทรงแสดงตัณหาว่าเป็นทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ จะดับทุกข์ ต้องดับตัณหาอันเป็นตัวเหตุ ทุกข์จึงจะดับ เรียกว่านิโรธ จึงได้ทรงแสดงนิโรธเป็นลำดับไป

นิโรธนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสส-วิราคนิโรโธ ความที่ตัณหาดับหมดสิ้นเชิง ไม่มีส่วนอันจะพึงเหลืออยู่ จาโค การสละละทิ้งตัณหาไม่ให้เหลือติดอยู่กับใจ ประดุจสละละทิ้งของปฏิกูลน่าเกลียดให้ห่างไกลตน ปฏินิสฺสคฺโค ความปล่อยตัณหาเสีย ไม่ให้กลับคืนมาได้อีก มุตฺติ ความหลุดพ้นจากตัณหา อนาลโย ความไม่มีเยื่อใยเกี่ยวข้องด้วยตัณหา ดังนี้

อันอาการทั้ง ๕ อย่างนี้ เมื่อเพ่งถึงผล ย่อมรวมลงในความที่ตัณหาดับอย่างเดียว เพราะเหตุฉะนั้น น่าจะลงความสันนิษฐานได้ว่า อาการทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นไวพจน์แห่งอาการปราศจากตัณหาโดยความได้แก่อาการที่ว่างใจ โปร่งใจ ด้วยไม่มีความปรารถนาอันเกินกว่าเหตุ หรือปรารถนาในเรื่องอันมิสมควร ซึ่งเป็นทางให้ได้รับทุกข์เมื่อปลายมือ ชื่อว่าทุกขนิโรธ

ความจริงบุคคลผู้ได้อัตตภาพมา ก็จำต้องมีภารธุระ อันเป็นกรณีย์ประจำตน ตั้งต้นแต่ต้องประกอบการงานหาเลี้ยงชีพ และอุปถัมภ์บำรุงท่านผู้ควรได้รับอุปถัมภ์บำรุง และทำประโยชน์ให้แก่

หมู่คณะที่ตนอยู่อาศัยเป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นกรณีย์ที่ควรประกอบกระทำทุกสถาน ไม่เป็นข้ออันจะพึงทำให้ผู้ปฏิบัติในอริยสัจจธรรมเสียความประพฤติแม้แต่เพียงเล็กน้อย เพราะการปล่อยการหลุดพ้นในสัจจธรรมนี้ ไม่ได้เพ่งถึงการปล่อยวางเลิกเว้นภารธุระอันเป็นหน้าที่ ถ้าหมายถึงอาการเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาคงต้องทำอะไรไม่ได้ นอกจากบริโภคแล้วก็นั่ง ๆ นอน ๆ ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น แม้สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งทราบกันว่าพระองค์ทรงจบกิจแล้ว ถึงดังนั้นก็ยังต้องทรงบำเพ็ญพุทธกิจเกี่ยวข้องกับผู้อื่นเริ่มต้นแต่เสด็จเที่ยวบิณฑบาต และทรงโอวาทพุทธบริษัทในทางธรรมปฏิบัติควรแก่อัธยาศัย ทั้งยังต้องทรงเอาเป็นพระพุทธธุระในหน้าที่ของผู้เป็นประธานในการบริหารคณะสงฆ์ ต้องทรงแต่งตั้งสิกขาบทบัญญัติ และเลิกถอนผ่อนปรนขนบธรรมเนียมบ้างบางข้อบางประการ เพื่อให้เหมาะแก่ภูมิสถานและกาลนิยม เหล่านี้ล้วนปรากฏว่าเป็นพุทธกิจทุกประการ เพราะฉะนั้น คำว่าปล่อยวางในอรรถวิกัปป์นี้ จึงมิได้เพ่งถึงอาการดังแสดงแล้ว

ในทางโลก ผู้ที่ประกอบกระทำธุระอันหนักหรือยุ่งยาก เมื่อเปลื้องให้หมดไปได้ในคราวหนึ่ง ๆ ย่อมรู้สึกความปลอดโปร่งว่างใจฉันใด อันผู้ปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา เมื่อปฏิบัติฝึกหัดใจจนรู้สึกว่าประดุจไม่มีเครื่องกังวลของใจ แม้มีกิจธุระอันใด ซึ่งควรประกอบกระทำ ก็ประกอบกระทำไปตามหน้าที่อันนั้น ไม่ทำความปรารถนาให้เกินไปกว่าที่จะมีจะเป็นได้ กล่าวคือ ปรารถนาแต่เพียงเท่าที่ควรเช่นนี้ใจก็ย่อมปลอดโปร่งสบาย ปราศจากทุกข์อันเป็นส่วนเจตสิก

เสียได้ ประดุจบุคคลผู้ประกอบธุระสำเร็จแล้วย่อมได้ความโปร่งความว่างใจฉะนั้น สรุปความว่า อาการที่ใจปลอดโปร่งเพราะปราศจากตัณหา ความปรารถนาดิ้นรน ชื่อว่าทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธนี้นับเนื่องในคติธรรมดาประการหนึ่ง ท่านจึงจัดเป็นสัจฉิกาตัพพธรรมอันผู้ศึกษาปฏิบัติควรกระทำให้แจ้ง กล่าวคือให้รู้ให้เข้าใจไว้ จะได้เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่ความสำเร็จผลดังแสดงแล้ว เหตุดังนั้น การหยั่งทราบผลซึ่งคู่กับการรู้เหตุ จึงเป็นที่นิยมในทางพระพุทธศาสนาจนถึงจัดเป็นองคคุณของท่านผู้เป็นสัตบุรุษ เป็นคุณสมบัติของภิกษุผู้ควรทักษิณา และเป็นวิชาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ด้วยการหยั่งทราบคติแห่งธรรมดานี้ เป็นเครื่องปั่นบุคคล จะเป็นผู้ประเสริฐและยิ่งหย่อนกว่ากันในทางความรู้ความสามารถ อันเอกชนก็ดี หรือชุมนุมชนก็ดี จะดำรงตนและดำรงหมู่อยู่ได้ก็ด้วยอาศัยการหยั่งรู้คติแห่งธรรมดาสบสมัย สมเด็จพระผู้มีพระภาคจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ด้วยทรงหยั่งทราบคติแห่งธรรมดาได้ครบครัน ซึ่งไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งจะเทียมเท่า การหยั่งรู้คติแห่งธรรมดา เป็นวิชาอันประเสริฐ ดังวิสัชชนามาฉะนั้น เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงได้ทรงนิยมความรู้ที่ประกอบด้วยเหตุผล ทั้งได้ทรงชักนำพุทธศาสนิกชนในทางนี้โดยประการต่างๆ ข้อนี้มีนิทัสสนอาคตสถานที่มาโดยอเนกนัย ดังเช่นเมื่อพระอัสสชิเถรเจ้าผู้อุปสมบทใหม่ จะแสดงธรรมแก่อุปติสสมาณพ ก็ได้เพ่งอรรถนี้ แล้วกล่าวว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํ วาที มหาสมโณ

ความว่า ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิดขึ้น พระตถาคตเจ้าทรงแสดงเหตุเกิดและเหตุดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสเช่นนี้ ดังนี้

การหยั่งทราบผลฝ่ายดี ก็เป็นประเภทอันหนึ่งแห่งคติธรรมดา นิโรธความดับตัณหาเป็นผลมาแต่เหตุ คือความประพฤติดีประพฤติชอบ ความประพฤติเช่นนี้ สมเด็จพระมหามุนีทรงแสดงว่า เป็นมรรคาของพระอริยะ คืออริยมรรค เพราะฉะนั้น เมื่อทรงแสดงนิโรธอันเป็นผลแล้ว จึงทรงแสดงอริยมรรคอันเป็นเหตุต่อไป

มรรคนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค นี้แหละมรรคมีองค์ ๘ เป็นอริยะ ดังนี้แล้ว จึงได้ทรงแจกอริยมรรค ๘ นั้นเป็นลำดับไป สัมมาทิฏฐิ ปัญญาเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ๑ สัมมาวาจา วาจาชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ๑ สัมมาวายามะ เพียรพยายามชอบ ๑ สัมมาสติ ระลึกชอบ ๑ สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ ๑ รวม ๘ ประการฉะนี้

มีอธิบายเป็นลำดับไป คำว่า มรรค แปลว่าทาง ทางนั้นจัดเป็น ๒ อย่าง คือ ทางของกายอย่าง ๑ ทางของใจอย่าง ๑ ทางของกายนั้นได้แก่สถลมารค ๑ ชลมารค ๑ เติมอากาศมารคอีก ๑ รวมเป็น ๓ ทาง สถลมารคนั้น ได้แก่ทางบกบุคคลจะพึงไปได้ด้วยเท้าหรือยานพาหนะต่าง ๆ ชลมารคนั้นได้แก่ทางน้ำ บุคคลจะพึงไปได้ด้วยยานนาวาต่าง ๆ อากาศมารคนั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยเครื่องบิน นี้เป็นทางของกาย ทางของใจนั้น ได้แก่ทางอบาย ๑ ทางสวรรค์ ๑ ทางพรหม

โลก ๑ ทางนิพพาน ๑ ทางอบายนั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยบาป ทางสวรรค์นั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยบุญ ทางพรหมโลกนั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยฌาน ทางพระนิพพานนั้น บุคคลจะพึงไปได้ด้วยความชอบ ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น มีสัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน มรรค ๘ ประการนี้ ท่านเรียกว่าอริยมรรค แปลว่าทางของพระอริยะ คือผู้ที่จะสำเร็จมรรค ผล นิพพาน ต้องไปทางนี้ แต่มิได้มีข้อห้ามไม่ปุถุชนไป ใครจะไปก็ได้ ดังถนนพระราชดำเนิน แปลว่าถนนพระราชาเสด็จ ใครจะไปก็ได้ไม่มีข้อห้ามฉะนั้น

สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบข้อต้นนั้น คือญาณปรีชาที่รู้ชัดในอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ ว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับ โดยไม่เหลือแห่งทุกข์ นี่ปฏิปทาให้ถึงความดับทุกข์ นี้ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบข้อ ๒ นั้น คือความดำริจะออกจากกามารมณ์ ดำริในอันไม่พยาบาทเขา และดำริในอันไม่เบียดเบียนเขา นี้ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ

สัมมาวาจา เจรจาชอบข้อ ๓ นั้น คือเว้นจากกล่าวคำเท็จ เว้นจากกล่าวคำส่อเสียด เว้นจากกล่าวคำหยาบ เว้นจากกล่าวคำเพ้อเจ้อโปรยประโยชน์เสีย นี้ชื่อว่าสัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะ การงานชอบข้อ ๔ นั้น คือเว้นจากปาณาติบาตทำชีวิตสัตว์ให้ตกล่วงไป เว้นจากอทินนาทาน การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ให้ และเว้นจากอพรหมจรรย์ นี้ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบข้อ ๕ นั้น คือเว้นจากการเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด โดยอุบายทุจริตหลอกลวงบีบคั้นผู้อื่นเสีย สำเร็จการเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ นี้ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ

สัมมาวายามะ เพียรพยายามชอบข้อ ๖ นั้น คือเพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรยังบุญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพียรรักษาบุญกุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมหายไปเสีย นี้ชื่อว่าสัมมาวายามะ

สัมมาสติ ระลึกชอบข้อ ๗ นั้น คือระลึกในสติปัฏฐานทั้ง ๔ คือมีสติกำหนดพิจารณากาย เวทนา จิตต์ และธรรมให้เห็นเป็นแต่สักว่ากาย เวทนา จิตต์ และธรรม ส่วนหนึ่งๆ เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ถอนเสียซึ่งอภิชฌาโทมนัสในโลก นี้ชื่อว่าสัมมาสติ

สัมมาสมาธิ ตั้งจิตต์ไว้ชอบข้อ ๘ นั้น คือทำจิตต์ให้สงบจากกามารมณ์และธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศล ด้วยอันเจริญฌานทั้ง ๔ ให้เกิดมี ฌาน ๔ นั้น คือ ปฐมฌาน ความเพ่งที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ทุติยฌาน ความเพ่งที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา ตติยฌาน ความเพ่งที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา จตุตถฌาน ความเพ่งที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตานี้ชื่อว่าสัมมาสมาธิ รวมเป็นอริยมรรค ๘ ประการฉะนี้

อริยมรรคทั้ง ๘ ประการนี้ ต่างเป็นปัจจัยอุดหนุนกันและกัน เมื่อบุคคลมีปัญญาเห็นชอบถูกต้องตามสภาวธรรมที่เป็นจริงอย่างไร ไม่เห็นวิปริตจากความเป็นจริงของธรรมอันเรียกว่าสัมมาทิฏฐิแล้ว แต่นั้นจะดำริอะไร ย่อมเป็นไปในทางที่ดีที่ชอบ เป็นสัมมาสังกัปปะ

เมื่อเห็นชอบดำริชอบแล้ว จะประพฤติหรือทำอะไร ๆ ย่อมดีย่อมชอบไปตามกัน เมื่อเป็นไปทางวาจา ก็เป็นสัมมาวาจา เมื่อเป็นทางกายก็เป็นสัมมากัมมันตะ ผู้ที่มีความเห็นชอบดำริชอบเป็นอันดี ทั้งมีความประพฤติเป็นไปทางวาจาทางกายเป็นสุจริตเช่นนั้น อันจะแสวงหาเครื่องเลี้ยงชีพในทางที่ผิดย่อมไม่มี ความเลี้ยงชีพของผู้นั้นจึงเป็นสัมมาอาชีวะ แต่นั้นจะปรารภความเพียรอันใดย่อมเป็นไปในทางที่ชอบ เป็นไปเพื่อละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ เป็นสัมมาวายามะ เมื่อมีสัมมาวายามะแล้ว แต่นั้นอสัมโมหะความไม่หลงใหลมีสติสัมปชัญญะก็จะเกิดขึ้นเป็นสัมมาสติ เมื่อมีสัมมาสติแล้ว แต่นั้นใจก็จะไม่พล่าน จิตต์ก็จะเป็นฌานสมาธิ เป็นสัมมาสมาธิ มรรค ๘ ประการอุดหนุนกันและกันฉะนี้

มรรคทั้ง ๘ นี้ เมื่อพร้อมเพรียงกันเป็นเอกสมังคีรวมกันเข้าแล้ว ก็มีกำลังขจัดกิเลสอันเป็นข้าศึกให้อันตรธานไป คนละกิเลสสู้มรรคละไม่ได้ การพูดก็ดี การเขียนหนังสือก็ดี ก็ต้องเรียงเป็นลำดับไปว่าสัมมาทิฏฐิ จนสัมมาสมาธิ แต่เมื่อเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ อาจพร้อมกันได้ทั้ง ๘ ประการ อย่างดวงตาที่เห็นธรรมของพระสาวกว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นก็มีอันดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ มรรคเป็นเอกสมังคีรวมกันแล้ว เพราะการเห็นเช่นนั้น ชื่อว่าเห็นถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาทิฏฐิ ดำริเช่นนี้ ชื่อว่าดำริถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาสังกัปปะ พูดเช่นนั้น ชื่อว่าพูดถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาวาจา การงานของใจเช่นนั้น ชื่อว่าถูก ไม่ผิด เป็นสัมมากัมมันตะ เป็นอยู่ด้วยความรู้สึกเช่นนั้น

ก็ชื่อว่าเป็นอยู่ถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาอาชีวะ เพียรพยายามให้รู้เห็นเช่นนั้นก็ชื่อว่าเพียรพยายามถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาวายะ ระลึกเช่นนั้นก็ชื่อว่าระลึกถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาสติ จิตต์ตั้งมั่นเช่นนั้น ก็ชื่อว่าถูก ไม่ผิด เป็นสัมมาสมาธิ ดวงตาที่เห็นธรรมของพระสาวกว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ ดังนี้ ชื่อว่ามรรค ๘ ประการเป็นเอกสมังคีรวมกันฉะนี้

มรรค ๘ ประการนี้ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ๒ นี้เป็นปัญญา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ๓ นี้ เป็นศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ๓ นี้ เป็นสมาธิ มรรค ๘ ประการ เมื่อย่นข้อปฏิบัติเป็น ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ฉะนี้ เมื่อจะยกยอดของอริยมรรคแสดงแล้ว ก็ได้แก่ความไม่ประมาท สมเด็จพระบรมโลกนาถก็ทรงแสดงไว้ว่า เยเกจิ กุสลา ธมฺมา บรรดากุศลธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้น มีความไม่ประมาทเป็นมูลรวมชุมนุมอยู่ในความไม่ประมาท บัณฑิตกล่าวความไม่ประมาทว่า เป็นยอดของกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้

ความไม่ประมาทนั้น กล่าวโดยสังเขปเป็น ๒ อย่าง คือ ไม่ประมาทในอันละ จัดเป็นปหานะอย่างหนึ่ง ไม่ประมาทในอันเจริญจัดเป็นภาวนาอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงให้กลมเกลียวกันไปแล้ว ก็คือไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาทิฏฐิ ทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาสังกัปปะ ทำสัมมาสังกัปปะให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาวาจา ทำสัมมาวาจาให้เกิดมี ไม่ประมาท

ในอันที่จะละมิจฉากัมมันตะ ทำสัมมากัมมันตะให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาอาชีวะ ทำสัมมาอาชีวะให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาวายามะ ทำสัมมาวายามะให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาสติ ทำสัมมาสติให้เกิดมี ไม่ประมาทในอันที่จะละมิจฉาสมาธิ ทำสัมมาสมาธิให้เกิดมี ความไม่ประมาทเป็นไปในอริยมรรคฉะนี้ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระมหามุนีจึงได้ตรัสว่า อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ความไม่ประมาทเป็นทางอมตธรรม คือพระนิพพาน และทรงพร่ำสอนนักในอัปปมาทธรรมโดยอเนกประการ จนถึงวันที่จะทรงเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ยังทรงโปรดประทานเป็นปัจฉิมวาทภาษิตไว้ดังนี้ว่า หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราขอเตือนท่านทั้งหลาย วยธมฺมา สงฺขารา สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด ดังนี้ อันนี้เป็นอธิบายในอริยสัจจ์

ในอริยสัจจ์นี้มีปริวัฏ ๓ อาการ ๑๒ ปริวัฏ ๓ นั้น คือสัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ รู้ว่านี่ทุกข์ นี่สมุทัย นี่นิโรธ นี่มรรค เรียกสัจจญาณ รู้ว่าทุกข์ ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้ง มรรคควรให้เจริญ เรียกกิจจญาณ รู้ว่าทุกข์ เราได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเราได้ละแล้ว นิโรธเราได้กระทำให้แจ้งแล้ว มรรคเราได้เจริญแล้ว เรียกกตญาณ ปริวัฏ ๓ นั้น เป็นไปในอริยสัจจ์ ๔ จึงเป็นอาการ ๑๒ ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ในอริยสัจจ์พร้อมด้วยปริวัฏ ๓ อาการ ๑๒ บริสุทธิ์หมดจดไม่กำเริบ จึงได้ทรงยืนยันพระองค์ว่าเป็นพระพุทธะ ผู้ตรัสรู้แล้ว ด้วยประการฉะนี้

ในขณะที่พระองค์ทรงแสดงธรรมอยู่นั้น ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดขึ้นแก่ท่านโกณฑัญญะว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นก็มีอันดับไปเป็นธรรมดา พระองค์ก็ทรงรับรองจึงได้ตรัสว่า อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ดังนี้ถึง ๒ ครั้ง ท่านโกณฑัญญะจึงมีนามว่าอัญญาโกณฑัญญะตั้งแต่นั้นมา

ในกาลนั้น ท่านอัญญาโกณฑัญญะจึงทูลขออุปสมบทในพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงอนุญาตให้ท่านโกณฑัญญะเป็นภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา จำเดิมแต่กาลนั้นมา พระองค์เสด็จจำพรรษาอยู่ ณ อิสิปตนมฤคทายวัน ทรงสั่งสอนท่านทั้ง ๔ ที่เหลือนั้น ด้วยพระธรรมเทศนาเบ็ดเตล็ด ตามสมควรแก่อัธยาศัย ท่านวัปปะและท่านภัททิยะได้เห็นธรรมอย่างพระอัญญาโกณฑัญญะแล้วทูลขออุปสมบท พระศาสดาก็ประทานอุปสมบทแก่ท่านทั้ง ๒ นั้น เหมือนอย่างประทานแก่พระอัญญาโกณฑัญญะ ครั้งนั้น สาวกทั้ง ๓ เที่ยวบิณฑบาตเอาอาหารมาเลี้ยงกันทั้ง ๖ องค์ ภายหลังท่านมหานามและท่านอัสสชิได้เห็นธรรมเหมือนสาวก ๓ องค์แล้ว ทูลขออุปสมบท พระศาสดาก็ทรงอนุญาตอุปสมบทแก่ท่านทั้ง ๒ เหมือนอย่างทรงอนุญาตแก่สาวกทั้ง ๓

เมื่อภิกษุเบญจวัคคีย์ตั้งอยู่ในที่แห่งสาวกแล้ว มีอินทรีย์ มีศรัทธาเป็นต้นแก่กล้า ควรเจริญวิปัสสนาเพื่อวิมุตติแล้วจึงทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร เป็นลำดับไป

อนัตตลักขณสูตร แปล

เอวมฺเม สุตํ	อันข้าพเจ้า (คือพระอานนทเถระ) ได้สดับมาแล้วอย่างนี้
เอกํ สมยํ ภควา	สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า
พาราณสิยํ วิหรติ อิสิปตเน มิคทาเย	เสด็จประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนะ-มฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี
ตตฺร โข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู อามนฺเตสิ	ในกาลนั้นแล พระผู้มีพระภาค-เจ้าตรัสเตือนพระภิกษุปัญจวัคคีย์ (ให้ตั้งใจฟังภาษิตนี้ว่า)
รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูป (คือร่าง-กายนี้) เป็นอนัตตา (มิใช่ตน)
รูปญฺจหิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็รูปนี้จัก ได้เป็นอัตตา (ตน) แล้ว
นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺย	รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (ความลำบาก)
ลพฺเภถ จ รูเป	อนึ่ง สัตว์พึงได้ในรูปตามใจหวัง
เอวํ เม รูปํ โหตุ เอวํ เม รูปํ มา อโหสีติ	ว่ารูปของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด รูปของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว รูปํ อนตฺตา	ก็เพราะเหตุใดแล ภิกษุทั้งหลาย รูปจึงเป็นอนัตตา
ตสฺมา รูปํ อาพาธาย สํวตฺตติ	เพราะเหตุนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ
น จ ลพฺภติ รูเป	อนึ่ง สัตว์ย่อมไม่ได้ในรูปตามใจหวัง
เอวํ เม รูปํ โหตุ เอวํ เม รูปํ มา อโหสีติ	ว่ารูปของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด รูปของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย
เวทนา อนตฺตา	เวทนา (คือ ความรู้สึกอารมณ์) เป็นอนัตตา
เวทนา จ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เวทนานี้ จักได้เป็นอัตตาแล้ว
นยิทํ เวทนา อาพาธาย สํวตฺเตยฺย	เวทนานี้ ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ
ลพฺเภถ จ เวทนาย	อนึ่ง สัตว์พึงได้ในเวทนาตามใจหวัง
เอวํ เม เวทนา โหตุ เอวํ เม เวทนา มา อโหสีติ	ว่าเวทนาของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด เวทนาของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว เวทนา อนตฺตา	ก็เพราะเหตุใดแล ภิกษุทั้งหลาย เวทนาจึงเป็นอนัตตา
ตสฺมา เวทนา อาพาธาย สํวตฺตติ	เพราะเหตุนั้น เวทนาจึงเป็นไป เพื่ออาพาธ
น จ ลพฺภติ เวทนาย	อนึ่ง สัตว์ย่อมไม่ได้ในเวทนา ตามใจหวัง
เอวํ เม เวทนา โหตุ เอวํ เม เวทนา มา อโหสีติ	ว่าเวทนาของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด เวทนาของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย
สญฺญา อนตฺตา	สัญญา (คือความจำ) เป็นอนัตตา
สญฺญา จ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัญญานี้ จักได้เป็นอัตตาแล้ว
นยิทํ สญฺญา อาพาธาย สํวตฺเตยฺย	สัญญานี้ ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่อ อาพาธ
ลพฺเภถ จ สญฺญาย	อนึ่ง สัตว์พึงได้ในสัญญาตามใจ หวัง
เอวํ เม สญฺญา โหตุ เอวํ เม สญฺญา มา อโหสีติ	ว่าสัญญาของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด สัญญาของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว สญฺญา อนตฺตา	ก็เพราะเหตุใดแล ภิกษุทั้งหลาย สัญญาจึงเป็นอนัตตา
ตสฺมา สญฺญา อาพาธาย สํวตฺตติ	เพราะเหตุนั้น สัญญาจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ
น จ ลพฺภติ สญฺญาย	อนึ่ง สัตว์ย่อมไม่ได้ในสัญญาตามใจหวัง
เอวํ เม สญฺญา โหตุ เอวํ เม สญฺญา มา อโหสีติ	ว่าสัญญาของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด สัญญาของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย
สงฺขารา อนตฺตา	สังขารทั้งหลาย (คือสภาพที่เกิดกับใจ ปรุงใจให้ดีบ้าง ชั่วบ้าง) เป็นอนัตตา
สงฺขารา จ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺสํสุ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สังขารทั้งหลายนี้ จักได้เป็นอัตตาแล้ว
นยิทํ สงฺขารา อาพาธาย สํวตฺเตยฺยุํ	สังขารทั้งหลายนี้ ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ
ลพฺเภถ จ สงฺขาเรสุ	อนึ่ง สัตว์พึงได้ในสังขารทั้งหลายตามใจหวัง
เอวํ เม สงฺขารา โหนฺตุ เอวํ เม สงฺขารา มา อเหสุนฺติ	ว่าสังขารทั้งหลายของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด สังขารทั้งหลายของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว สงฺขารา อนตฺตา	ก็เพราะเหตุใดแล ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายจึงเป็นอนัตตา
ตสฺมา สงฺขารา อาพาธาย สํวตฺตนฺติ	เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลาย จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ
น จ ลพฺภติ สงฺขาเรสุ	อนึ่ง สัตว์ย่อมไม่ได้ในสังขารทั้งหลายตามใจหวัง
เอวํ เม สงฺขารา โหนฺตุ เอวํ เม สงฺขารา มา อเหสุนฺติ	ว่าสังขารทั้งหลายของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด สังขารทั้งหลายของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย
วิญฺญาณํ อนตฺตา	วิญญาณ (คือใจ) เป็นอนัตตา
วิญฺญาณญฺจ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็วิญญาณนี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว
นยิทํ วิญฺญาณํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺย	วิญญาณนี้ ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ
ลพฺเภถ จ วิญฺญาเณ	อนึ่ง สัตว์พึงได้ในวิญญาณตามใจหวัง
เอวํ เม วิญฺญาณํ โหตุ เอวํ เม วิญฺญาณํ มา อโหสีติ	ว่าวิญญาณของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด วิญญาณของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย
ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว วิญฺญาณํ อนตฺตา	ก็เพราะเหตุใดแล ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณจึงเป็นอนัตตา

ตสฺมา วิญฺญาณํ อาพาธาย สํวตฺตติ	เพราะเหตุนั้น วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ
น จ ลพฺภติ วิญฺญาเณ	อนึ่ง สัตว์ย่อมไม่ได้ในวิญญาณตามใจหวัง
เอวํ เม วิญฺญาณํ โหตุ เอวํ เม วิญฺญาณํ มา อโหสีติ	ว่าวิญญาณของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด วิญญาณของเรา อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย
ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว	ท่านทั้งหลายย่อมสำคัญความนั้นเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย
รูปํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ	รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง
อนิจฺจํ ภนฺเต.	ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า
ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วาติ	สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า
ทุกฺขํ ภนฺเต	เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า
ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ	ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์
วิปริณามธมฺมํ	มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
กลฺลํ นุ ตํ สมนุปสฺสิตุํ	ควรหรือ เพื่อจะตามเห็นสิ่งนั้น
เอตํ มม เอโสหมสฺมิ เอโส เม อตฺตาติ	ว่านั่นของเรา เราเป็นนั่นเป็นนี่ นั่นเป็นตนของเรา
โน เหตํ ภนฺเต	หาอย่างนั้นไม่ พระเจ้าข้า
ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว	ท่านทั้งหลายย่อมสำคัญความนั้นเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย

เวทนา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ	เวทนา เที่ยงหรือไม่เที่ยง
อนิจฺจา ภนฺเต	ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า
ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วาติ	ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุขเล่า
ทุกฺขํ ภนฺเต	เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า
ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ	ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์
วิปริณามธมฺมํ	มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
กลฺลํ นุ ตํ สมนุปสฺสิตุํ	ควรหรือ เพื่อจะตามเห็นสิ่งนั้น
เอตํ มม เอโสหมสฺมิ เอโส เม อตฺตาติ	ว่านั่นของเรา เราเป็นนั่นเป็นนี่ นั่นเป็นตนของเรา
โน เหตํ ภนฺเต	หาอย่างนั้นไม่ พระเจ้าข้า
ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว	ท่านทั้งหลายย่อมสำคัญความนั้นเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย
สญฺญา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ	สัญญา เที่ยงหรือไม่เที่ยง
อนิจฺจา ภนฺเต	ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า
ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วาติ	ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุขเล่า
ทุกฺขํ ภนฺเต	เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า
ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ	ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์
วปริณามธมฺมํ	มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา

กลฺลํ นุ ตํ สมนุปสฺสิตุํ	ควรหรือ เพื่อจะตามเห็นสิ่งนั้น
เอตํ มม เอโสหมสฺมิ เอโส เม อตฺตาติ	ว่านั่นของเรา เราเป็นนั่นเป็นนี่ นั่นเป็นตนของเรา
โน เหตํ ภนฺเต	หาอย่างนั้นไม่ พระเจ้าข้า
ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว	ท่านทั้งหลายย่อมสำคัญความนั้น เป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย
สงฺขารา นิจฺจา วา อนิจฺจา วาติ	สังขารทั้งหลายเที่ยงหรือไม่เที่ยง
อนิจฺจา ภนฺเต	ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า
ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วาติ	ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุขเล่า
ทุกฺขํ ภนฺเต	เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า
ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ	สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์
วิปริณามธมฺมํ	มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
กลฺลํ นุ ตํ สมนุปสฺสิตุํ	ควรหรือ เพื่อจะตามเห็นสิ่งนั้น
เอตํ มม เอโสหมสฺมิ เอโส เม อตฺตาติ	ว่านั่นของเรา เราเป็นนั่นเป็นนี่ นั่นเป็นตนของเรา
โน เหตํ ภนฺเต	หาอย่างนั้นไม่ พระเจ้าข้า
ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว	ท่านทั้งหลายย่อมสำคัญความนั้น เป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย
วิญฺญาณํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ	วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง
อนิจฺจํ ภนฺเต	ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า

ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วาติ	ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า
ทุกฺขํ ภนฺเต	เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า
ยมฺปนานิจฺจํ ทุกฺขํ	สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์
วิปริณามธมฺมํ	มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
กลฺลํ นุ ตํ สมนุปสฺสิตุํ	ควรหรือ เพื่อจะตามเห็นสิ่งนั้น
เอตํ มม เอโสหมสฺมิ เอโส เม อตฺตาติ	ว่านั่นของเรา เราเป็นนั่นเป็นนี่ นั่นเป็นตนของเรา
โน เหตํ ภนฺเต	หาอย่างนั้นไม่ พระเจ้าข้า
ตสฺมาติห ภิกฺขเว	เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย
ยงฺกิญฺจิ รูปํ	รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง
อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ	ที่เป็นอดีตก็ดี อนาคตก็ดี ปัจจุบันก็ดี
อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา	ภายในก็ดี ภายนอกก็ดี
โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา	หยาบก็ดี ละเอียดก็ดี
หีนํ วา ปณีตํ วา	เลวก็ดี ประณีตก็ดี
ยนฺทูเร สนฺติเก วา	อันใดมีในที่ไกลก็ดี ในที่ใกล้ก็ดี
สพฺพํ รูปํ	รูปทั้งหมด ก็เป็นสักว่ารูป
เนตํ มม	นั่นไม่ใช่ของเรา
เนโสหมสฺมิ	เราไม่เป็นนั่นเป็นนี่
น เมโส อตฺตาติ	นั่นไม่ใช่ตนของเรา ดังนี้

เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ	ข้อนี้อันท่านทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงแล้วอย่างนี้
ยากาจิ เวทนา	เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง
อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา	ที่เป็นอดีตก็ดี อนาคตก็ดี ปัจจุบันก็ดี
อชฺฌตฺตา วา พหิทฺธา วา	ภายในก็ดี ภายนอกก็ดี
โอฬาริกา วา สุขุมา วา	หยาบก็ดี ละเอียดก็ดี
หีนา วา ปณีตา วา	เลวก็ดี ประณีตก็ดี
ยา ทูเร สนฺติเก วา	อันใดมีในที่ไกลก็ดี ในที่ใกล้ก็ดี
สพฺพา เวทนา	เวทนาทั้งหมด ก็เป็นสักว่าเวทนา
เนตํ มม	นั่นไม่ใช่ของเรา
เนโสหมสฺมิ	เราไม่เป็นนั่นเป็นนี่
น เมโส อตฺตาติ	นั่นไม่ใช่ตนของเรา ดังนี้
เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ	ข้อนี้อันท่านทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงแล้วอย่างนี้
ยากาจิ สญฺญา	สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง
อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา	ที่เป็นอดีตก็ดี อนาคตก็ดี ปัจจุบันก็ดี
อชฺฌตฺตา วา พหิทฺธา วา	ภายในก็ดี ภายนอกก็ดี

โอฬาริกา วา สุขุมา วา	หยาบก็ดี ละเอียดก็ดี
หีนา วา ปณีตา วา	เลวก็ดี ประณีตก็ดี
ยา ทูเร สนฺติเก วา	อันใด มีในที่ไกลก็ดี ในที่ใกล ก็ดี
สพฺพา สญฺญา	สัญญาทั้งหมด ก็เป็นสักว่าสัญญา
เนตํ มม	นั่นไม่ใช่ของเรา
เนโสหมสฺมิ	เราไม่เป็นนั่นเป็นนี่
น เมโส อตฺตาติ	นั่นไม่ใช่ตนของเรา ดังนี้
เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺ-ปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ	ข้อนี้อันท่านทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงแล้วอย่างนี้
เยเกจิ สงฺขารา	สังขารทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง
อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา	ที่เป็นอดีตก็ดี อนาคตก็ดี ปัจจุบันก็ดี
อชฺฌตฺตา วา พหิทฺธา วา	ภายในก็ดี ภายนอกก็ดี
โอฬาริกา วา สุขุมา วา	หยาบก็ดี ละเอียดก็ดี
หีนา วา ปณีตา วา	เลวก็ดี ประณีตก็ดี
เยทูเร สนฺติเก วา	เหล่าใด มีในที่ไกลก็ดี ในที่ใกล้ก็ดี
สพฺเพ สงฺขารา	สังขารทั้งหลายทั้งหมด ก็เป็นสักว่าสังขาร

เนตํ มม	นั่นไม่ใช่ของเรา
เนโสหมสฺมิ	เราไม่เป็นนั่นเป็นนี่
น เมโส อตฺตาติ	นั่นไม่ใช่ตนของเรา ดังนี้
เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺ- ปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ	ข้อนี้อันท่านทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงแล้วอย่างนี้
ยงฺกิญฺจิ วิญฺญาณํ	วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง
อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ	ที่เป็นอดีตก็ดี อนาคตก็ดี ปัจ-จุบันก็ดี
อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา	ภายในก็ดี ภายนอกก็ดี
โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา	หยาบก็ดี ละเอียดก็ดี
หีนํ วา ปณีตํ วา	เลวก็ดี ประณีตก็ดี
ยนฺทูเร สนฺติเก วา	อันใด มีในที่ไกลก็ดี ในที่ใกล้ก็ดี
สพฺพํ วิญฺญาณํ	วิญญาณทั้งหมด ก็เป็นสักว่าวิญญาณ
เนตํ มม	นั่นไม่ใช่ของเรา
เนโสหมสฺมิ	เราไม่เป็นนั่นเป็นนี่
น เมโส อตฺตาติ	นั่นไม่ใช่ตนของเรา ดังนี้

เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺ-ปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ	ข้อนี้อันท่านทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงแล้วอย่างนี้ ดังนี้
เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้วอย่างนี้
รูปสฺมึปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในรูป
เวทนายปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในเวทนา
สญฺญายปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในสัญญา
สงฺขาเรสุปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในสังขารทั้งหลาย
วิญฺญาณสฺมึปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในวิญญาณ
นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ	เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมสิ้นกำหนัด
วิราคา วิมุจฺจติ	เพราะสิ้นกำหนัด จิตต์ก็พ้น
วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหติ	เมื่อจิตต์พ้นแล้ว ก็เกิดญาณรู้ว่าพ้นแล้ว ดังนี้
ขีณา ชาติ วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาตีติ	อริยสาวกนั้น ย่อมทราบชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์เราได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำเราได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี

อิทมโวจ ภควา	พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสพระสูตรนี้จบลง
อตฺตมนา ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทุํ	พระภิกษุปัญจวัคคีย์ ก็มีใจยินดีเพลิดเพลินภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า
อิมสฺมิญฺจ ปน เวยฺยากรณสฺมึ ภญฺญมาเน	ก็แลเมื่อเวยยากรณ์นี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอยู่
ปญฺจวคฺคิยานํ ภิกฺขูนํ อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสูติ.	จิตต์ของพระภิกษุปัญจวัคคีย์พ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย ไม่ถือมั่นด้วยอุปทานแล

จบอนัตตลักขณสูตร

อนัตตลักขณสูตร เทศนา

ในอนัตตลักขณสูตรนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่ตน ถ้าจะเป็นตนแล้ว ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ลำบาก และใคร ๆ ก็จะพึงได้สมหวังว่า ขอรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย เหตุใด รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่ตน เหตุนั้น จึงเป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ลำบาก และใคร ๆ ไม่ได้สมหวังว่า เป็นอย่างนี้เถิด อย่าเป็นอย่างนั้นเลย ต่อนี้ตรัสถามให้ภิกษุเบญจวัคคีย์ ทูลปฏิญาณตามความเห็นในเบญจขันธ์ ด้วยพระไตรลักษณญาณว่า ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว รูปํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วา เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือสุข ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นทุกข์ ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา ดังนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้อนั้นไม่ควร เมื่อภิกษุเบญจวัคคีย์มีปัญญาเห็นพระไตรลักษณะแจ้งชัดดังนี้แล้ว พระองค์จึงตรัสสอนให้เจริญวิปัสสนาว่า ตสฺมาติห ภิกฺขเว เป็นต้น ความว่า ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย! เหตุดังนั้น ท่านพึงพิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงนั้นอย่างไรเถิดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง เป็นอดีตคือส่วนที่ล่วงมาแล้วก็ดี เป็นอนาคตคือส่วนที่ยังไม่มาถึงก็ดี เป็น

ปัจจุบันคือส่วนที่เกิดอยู่ในบัดนี้ก็ดี เป็นภายใน คือ ที่สัตว์ถือว่าเป็นของเราก็ดี เป็นภายนอก คือ ที่สัตว์ถือว่าเป็นของผู้อื่นก็ดี เป็นของหยาบก็ดี เป็นของละเอียดก็ดี เป็นของเลวก็ดี เป็นของดีก็ดี อยู่ไกลก็ดี อยู่ใกล้ก็ดี ล้วนเป็นแต่สักว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวของเรา ดังนี้ ลำดับนี้พระองค์ทรงแสดงอานิสงส์แห่งวิปัสสนาปัญญาว่า เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้ฟังแล้ว เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมเหนื่อยหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อเหนื่อยหน่าย ก็ย่อมฟอกจิตต์ให้หมดจด เพราะการฟอกจิตต์ให้หมดจดได้ จิตต์ก็พ้นจากอาสวะทั้งปวง เมื่อจิตต์พ้นพิเศษแล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่าพ้นแล้ว และเธอรู้ประจักษ์ว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์คือกิจพระศาสนาได้ประพฤติเสร็จแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเช่นนี้ ไม่มีอีกฉะนี้

มีอธิบายเป็นลำดับไป สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ได้ประทานพระธรรมเทศนาสอนภิกษุเบญจวัคคีย์ ในอนัตตลักขณสูตร ให้กำหนดแยกอัตตภาพเป็น ๕ ส่วน คือ ร่างกายเป็นรูปส่วน ๑ ความเสวยอารมณ์ คือ เป็นสุขทุกข์ หรืออุเบกขาเป็นเวทนาส่วน ๑ ความกำหนดหมายรู้รูปเป็นต้นได้ เป็นสัญญาส่วน ๑ อารมณ์อันเกิดกับจิตต์ คือความดำริคิดอ่าน เป็นสังขารส่วน ๑ ดวงจิตต์เป็นวิญญาณส่วน ๑ ส่วนทั้ง ๕ นี้ เรียกว่าเบญจขันธ์ เบญจขันธ์นี้เป็นอนัตตา คือไม่ใช่ตัวใช่ตน ถ้าเป็นตัวเป็นตนแล้ว ต้องมีอำนาจบังคับบัญชาว่าได้ ว่าจงเป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น เบญจขันธ์ก็เฉยไม่ฟังพูด

เช่นเดียวกับพูดกับก้อนอิฐก้อนหินที่กีดเกะกะทางว่า ก้อนอิฐก้อน-หินจงหลีกทาง เราจะเดินไป ก้อนอิฐก้อนหินก็เฉย ขืนเดินตรงไปก็โดน เพราะก้อนอิฐก้อนหินไม่ใช่ผู้ไม่ใช่คน จึงพูดให้หลีกทางไม่ได้ ข้อนี้ฉันใด จะว่าเบญจขันธ์ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตายไม่ได้ จึงต้องลงโทษว่าไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนฉันนั้น แต่บางคราวบางสมัยดูเหมือนว่าได้ เช่นเวลาดี ๆ ไม่เจ็บไข้ ว่าให้ยืน ให้เดิน ให้นั่ง ให้นอน ให้กิน เป็นต้น ก็ทำตาม เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงกระทำความเข้าใจว่าเป็นอัตตาบ้าง เป็นอนัตตาบ้าง การที่ว่าได้ ก็เพราะถูกกับคราวกับสมัย ถ้าว่าผิดคราวผิดสมัย ก็เป็นไปไม่ได้ เช่นกำลังฝนตก ว่าให้ฝนตก ฝนก็ตกตามว่า ว่าให้ฝนหยุด ฝนก็ไม่หยุดตามว่า เวลาแดดออก ว่าให้แดดออก แดดก็ออกตามว่า ถ้าว่าให้แดดไม่มี ก็ไม่เป็นไปตามว่า การที่ว่าถูกคราวถูกสมัยแล้วเป็นไปได้เช่นนั้น ไม่ใช่เป็นไปด้วยอำนาจบังคับบัญชา เป็นไปโดยธรรมดาที่เป็นเอง เบญจขันธ์ก็เป็นเช่นนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นอนัตตา อนัตตานี้ อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแก่ผู้มีอินทรีย์อันสมควร เพราะมิใช่จะพึงเป็นของที่ควรเห็นง่าย อนิจฺจํ ทุกฺขํ ประชุมชนชาวโลกย่อมรู้สึกได้ในเวลาประสพไม่เที่ยง และประสพทุกข์ ว่าไม่เที่ยงเทียวหนอ เป็นทุกข์เทียวหนอ แต่จะบ่นว่าเป็นอนัตตาเทียวหนอไม่มีเลย อนัตตาเป็นวิสัยของปัญญาอย่างคัมภีรภาพ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงโปรดพระเบญจวัคคีย์ จึงทรงแสดงธรรมปริยายอย่างอื่น ๆ ก่อน อบรมอินทรีย์ของพระเบญจวัคคีย์ให้บริบูรณ์แล้ว จึงทรงแสดงอนัตตลักขณสูตรภายหลัง ถ้าสัตว์ที่มี

อินทรีย์ยังไม่สามารถเห็นอนัตตาตามเสด็จ พระศาสดาก็ทรงแสดงอัตตา ดังพระพุทธภาษิตว่า อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ ตนเทียวเป็นที่พึ่งของตน โก หิ นาโถ ปโร สิยา คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่ง อตฺตนา หิ สุทนฺเตน ผู้มีตนอันทรมานแล้ว นาถํ ลภติ ทุลฺลภํ ย่อมได้ที่พึ่งซึ่งเป็นของได้ยาก ดังนี้ มีอธิบายว่า เบญจขันธ์ที่ควบคุมกันอยู่ เรียกว่าตน ดังเรือเรือนที่ควบคุมสัมภาระนั้น ๆ เข้า เรียกว่าเรือเรือนฉะนั้น แต่อย่าแยกออกจากกัน ถ้าแยกออกจากกันเป็นอนัตตา ถ้าไม่แยกหมายเอาเบญจขันธ์ทั้งกอง ก็เป็นอัตตา อนัตตาแยกพูด อัตตารวมพูด อนึ่ง อนัตตากล่าวโดยปรมัตถ์ อัตตากล่าวโดยสมมติ พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์เป็นศาสดาเอกในโลก สัตว์จำพวกใดมีปัญญาสามารถเห็นทางอนัตตา พระองค์ก็ทรงแสดงอนัตตา เมื่อสัตว์ไม่สามารถจะเห็นทางอนัตตา พระองค์ก็มิได้จนเทศนา ทรงแสดงทางอัตตาแท้จริง บุคคลที่เกิดมาในโลก ย่อมถือว่าตัวตนมาแต่ต้น ศาสดาที่จะเทศนา สอนโดยปฏิปักข์ไม่ใช่ตัวตนย่อมเป็นการยาก ถ้าสอนอะลุ้มอล่วยผ่อนปรนย่อมเป็นสวัสดี เพราะเหตุฉะนี้ พระบรมศาสดาจารย์จึงเทศนาทางอัตตา เมื่อมีตนต้องมีที่พึ่ง ถ้าตนไม่มี ที่พึ่งก็ไม่มี ผลที่สุดก็วิมุตติอย่างเดียวกัน อย่างมหาสมุทรจะกว้างใหญ่ลึกซึ้งประการใด ย่อมมีรสเค็มเป็นอย่างเดียวกันฉะนั้น ข้อซึ่งทรงแสดงเบญจขันธ์เป็นไปเพื่ออาพาธนั้น ส่วนรูปขันธ์อาพาธเห็นได้ง่าย เพราะปรากฏแก่ตา แต่นามขันธ์ ๔ เห็นยากเพราะไม่ปรากฏแก่ตา ความขัดข้องที่ไม่เป็นไปตามใจ จัดเป็นอาพาธ เมื่อเป็นไปแก่รูป รูปก็ชื่อว่าอาพาธ เมื่อเป็นไปแก่นามจำพวกใด

นามจำพวกนั้น ก็นับว่าอาพาธ อนึ่ง เมื่อรูปอาพาธ นามที่อาศัยรูปก็พลอยอาพาธตาม อย่างบ้านเรือนที่ชำรุดทรุดโทรมคนผู้อาศัยอยู่ก็พลอยไม่ผาสุกตามฉะนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่าใดที่ล่วงไปแล้ว จัดเป็นอดีต ที่จะมาข้างหน้า ยังไม่มาถึง จัดเป็นอนาคต ที่มีปรากฏอยู่ในบัดนี้ จัดเป็นปัจจุบัน ที่อยู่ในกายจัดเป็นภายใน ที่อยู่นอกกาย จัดเป็นภายนอก ที่ใหญ่จัดเป็นหยาบ ที่เล็กจัดเป็นสุขุม ที่เป็นบาป จัดเป็นเลว ที่เป็นบุญ จัดเป็นประณีต ที่อยู่ห่างเห็นไม่ชัด จัดเป็นไกล ที่อยู่ใกล้เห็นถนัด จัดเป็นใกล้ เบญจขันธ์ทั้งหมด ควรเห็นด้วยปัญญาตามที่เป็นจริง ว่าไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่เป็นตัวของเรา อริยสาวกนักฟังได้สดับเช่นนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในเบญจขันธ์ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมไม่ยินดี เมื่อไม่ยินดี จิตต์ก็พ้นจากอาสวกิเลส เกิดญาณรู้สึกตนเอง ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นเช่นแล้วมา ไม่มีต่อไป เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาพระสูตรนี้จบลง พระเบญจวัคคีย์ก็เพลิดเพลินยินดีภาษิต มีจิตต์พ้นจากอาสวกิเลส ไม่มีอุปาทานโดยประการทั้งปวง อันนี้เป็นอธิบายในอนัตตลักขณสูตร

อาทิตตปริยายสูตร แปล

เอวมฺเม สุตํ	อันข้าพเจ้า (คือ พระอานนทเถระ) ได้สดับมาแล้วอย่างนี้
เอกํ สมยํ ภควา	สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า
คยายํ วิหรติ คยาสีเส	เสด็จประทับอยู่ที่คยาสีสะ ใกล้แม่น้ำคยา
สทฺธึ ภิกฺขุสหสฺเสน	กับด้วยพระภิกษุพันหนึ่ง
ตตฺร โข ภควา	ในกาลนั้นแล พระผู้มีพระภาค
ภิกฺขู อามนฺเตสิ	เจ้าตรัสเตือนพระภิกษุทั้งหลาย (ให้ตั้งใจสดับพุทธภาษิตนี้) ว่า
สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน
กิญฺจิ ภิกฺขเว สพฺพํ อาทิตฺตํ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าชื่อว่าสิ่งทั้งปวง เป็นของร้อน
จกฺขุํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักษุ (คือนัยน์ตา) เป็นของร้อน
รูปา อาทิตฺตา	รูปทั้งหลาย เป็นของร้อน
จกฺขุวิญฺญาณํ อาทิตฺตํ	วิญญาณอาศัยจักษุ เป็นของร้อน
จกฺขุสมฺผสฺโส อาทิตฺโต	สัมผัสอาศัยจักษุ เป็นของร้อน

ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์ เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตมฺปิ อาทิตฺตํ	แม้อันนั้น ก็เป็นของร้อน
เกน อาทิตฺตํ	ร้อนเพราะอะไร
อาทิตฺตํ ราคคฺคินา	ร้อนเพราะไฟ คือราคะ
โทสคฺคินา โมหคฺคินา	เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ
อาทิตฺตํ ชาติยา	ร้อนเพราะความเกิด
ชรามรเณน	เพราะความแก่และความตาย
โสเกหิ ปริเทเวหิ	เพราะความโศก เพราะความร่ำไรรำพัน
ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ	เพราะความทุกข์ เพราะความเสียใจ
อุปายาเสหิ	เพราะความคับแค้นใจ
อาทิตฺตนฺติ วทามิ	เราจึงกล่าวว่าเป็นของร้อน
โสตํ อาทิตฺตํ	โสต (คือหู) เป็นของร้อน
สทฺทา อาทิตฺตา	เสียงทั้งหลาย เป็นของร้อน
โสตวิญฺญาณํ อาทิตฺตํ	วิญญาณอาศัยโสต เป็นของร้อน
โสตสมฺผสฺโส อาทิตฺโต	สัมผัสอาศัยโสต เป็นของร้อน

ยมฺปีทํ โสตสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตมฺปิ อาทิตฺตํ	แม้อันนั้น ก็เป็นของร้อน
เกน อาทิตฺตํ	ร้อนเพราะอะไร
อาทิตฺตํ ราคคฺคินา	ร้อนเพราะไฟคือราคะ
โทสคฺคินา โมหคฺคินา	เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ
อาทิตฺตํ ชาติยา	ร้อนเพราะความเกิด
ชรามรเณน	เพราะความแก่และความตาย
โสเกหิ ปริเทเวหิ	เพราะความโศก เพราะความร่ำไรรำพัน
ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ	เพราะความทุกข์ เพราะความเสียใจ
อุปายาเสหิ	เพราะความคับแค้นใจ
อาทิตฺตนฺติ วทามิ	เราจึงกล่าวว่าเป็นของร้อน
ฆานํ อาทิตฺตํ	ฆานะ (คือจมูก) เป็นของร้อน
คนฺธา อาทิตฺตา	กลิ่นทั้งหลาย เป็นของร้อน
ฆานวิญฺญาณํ อาทิตฺตํ	วิญญาณอาศัยฆานะเป็นของร้อน

ฌานสมฺผสฺโส อาทิตฺโต	สัมผัสอาศัยฌานะ เป็นของร้อน
ยมฺปิทํ ฌานสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะฌานสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตมฺปิ อาทิตฺตํ	แม้อันนั้น ก็เป็นของร้อน
เกน อาทิตฺตํ	ร้อนเพราะอะไร
อาทิตฺตํ ราคคฺคินา	ร้อนเพราะไฟคือราคะ
โทสคฺคินา โมหคฺคินา	เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ
อาทิตฺตํ ชาติยา	ร้อนเพราะความเกิด
ชรามรเณน	เพราะความแก่และความตาย
โสเกหิ ปริเทเวหิ	เพราะความโศก เพราะความร่ำไรรำพัน
ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ	เพราะความทุกข์ เพราะความเสียใจ
อุปายาเสหิ	เพราะความคับแค้นใจ
อาทิตฺตนฺติ วทามิ	เราจึงกล่าวว่าเป็นของร้อน
ชิวฺหา อาทิตฺตา	ชิวหา (คือลิ้น) เป็นของร้อน
รสา อาทิตฺตา	รสทั้งหลาย เป็นของร้อน
ชิวฺหาวิญฺญาณํ อาทิตฺตํ	วิญญาณอาศัยชิวหาเป็นของร้อน

ชิวฺหาสมฺผสฺโส อาทิตฺโต	สัมผัสอาศัยชิวหา เป็นของร้อน
ยมฺปิทํ ชิวฺหาสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตมฺปิ อาทิตฺตํ	แม้อันนั้น ก็เป็นของร้อน
เกน อาทิตฺตํ	ร้อนเพราะอะไร
อาทิตฺตํ ราคคฺคินา	ร้อนเพราะไฟคือราคะ
โทสคฺคินา โมหคฺคินา	เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ
อาทิตฺตํ ชาติยา	ร้อนเพราะความเกิด
ชรามรเณน	เพราะความแก่และความตาย
โสเกหิ ปริเทเวหิ	เพราะความโศก เพราะความร่ำไรรำพัน
ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ	เพราะความทุกข์ เพราะความเสียใจ
อุปายาเสหิ	เพราะความคับแค้นใจ
อาทิตฺตนฺติ วทามิ	เราจึงกล่าวว่าเป็นของร้อน
กาโย อาทิตฺโต	กายเป็นของร้อน
โผฏฺฐพฺพา อาทิตฺตา	โผฏฐัพพะ (คือสิ่งที่ถูกต้องทางกาย) เป็นของร้อน

กายวิญฺญาณํ อาทิตฺตํ	วิญญาณอาศัยกายเป็นของร้อน
กายสมฺผสฺโส อาทิตฺโต	สัมผัสอาศัยกาย เป็นของร้อน
ยมฺปิทํ กายสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตมฺปิ อาทิตฺตํ	แม้อันนั้น ก็เป็นของร้อน
เกน อาทิตฺตํ	ร้อนเพราะอะไร
อาทิตฺตํ ราคคฺคินา	ร้อนเพราะไฟคือราคะ
โทสคฺคินา โมหคฺคินา	เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ
อาทิตฺตํ ชาติยา	ร้อนเพราะความเกิด
ชรามรเณน	เพราะความแก่และความตาย
โสเกหิ ปริเทเวหิ	เพราะความโศก เพราะความร่ำไรรำพัน
ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ	เพราะความทุกข์ เพราะความเสียใจ
อุปายาเสหิ	เพราะความคับแค้นใจ
อาทิตฺตนฺติ วทามิ	เราจึงกล่าวว่าเป็นของร้อน

มโน อาทิตฺโต	มนะ (คือใจ) เป็นของร้อน
ธมฺมา อาทิตฺตา	ธรรมทั้งหลาย (คืออารมณ์ที่เกิดแก่ใจ) เป็นของร้อน
มโนวิญฺญาณํ อาทิตฺตํ	วิญญาณอาศัยมนะเป็นของร้อน
มโนสมฺผสฺโส อาทิตฺโต	สัมผัสอาศัยมนะเป็นของร้อน
ยมฺปิทํ มโนสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตมฺปิ อาทิตฺตํ	แม้อันนั้น ก็เป็นของร้อน
เกน อาทิตฺตํ	ร้อนเพราะอะไร
อาทิตฺตํ ราคคฺคินา	ร้อนเพราะไฟคือราคะ
โทสคฺคินา โมหคฺคินา	เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ
อาทิตฺตํ ชาติยา	ร้อนเพราะความเกิด
ชรามรเณน	เพราะความแก่และความตาย
โสเกหิ ปริเทเวหิ	เพราะความโศก เพราะความร่ำไรรำพัน
ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ	เพราะความทุกข์ เพราะความเสียใจ
อุปายาเสหิ	เพราะความคับแค้นใจ

อาทิตฺตนฺติ วทามิ	เราจึงกล่าวว่าเป็นของร้อน
เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวก ผู้ได้สดับมาแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้
จกฺขุสฺมึปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในจักษุ
รูเปสุปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในรูปทั้งหลาย
จกฺขุวิญฺญาเณปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในวิญญาณ อาศัยจักษุ
จกฺขุสมฺผสฺเสปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในสัมผัสอาศัย จักษุ
ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยแม้ อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตสฺมึปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในความรู้สึก นั้น
โสตสฺมึปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในโสต
สทฺเทสุปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในเสียงทั้งหลาย
โสตวิญฺญาเณปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในวิญญาณ อาศัยโสต
โสตสมฺผสฺเสปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่ายทั้งในสัมผัสอาศัย โสต

ยมฺปิทํ โสตสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตสฺมิมฺปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในความรู้สึกนั้น
ฆานสฺมิมฺปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในฆานะ
คนฺเธสุปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในกลิ่นทั้งหลาย
ฆานวิญฺญาเณปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในวิญญาณอาศัยฆานะ
ฆานสมฺผสฺเสปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่ายทั้งในสัมผัสอาศัยฆานะ
ยมฺปิทํ ฆานสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตสฺมิมฺปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในความรู้สึกนั้น

ชิวฺหายปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในชิวหา
รเสสุปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในรสทั้งหลาย
ชิวฺหาวิญฺญาเณปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในวิญญาณอาศัยชิวหา
ชิวฺหาสมฺผสฺเสปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในสัมผัสอาศัยชิวหา
ยมฺปิทํ ชิวฺหาสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตสฺมิมฺปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในความรู้สึกนั้น
กายสฺมิมฺปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในกาย
โผฏฺฐพฺเพสุปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในโผฏฐัพพะทั้งหลาย
กายวิญฺญาเณปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในวิญญาณอาศัยกาย

กายสมฺผสฺเสปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในสัมผัสอาศัยกาย
ยมฺปิทํ กายสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะการสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด
สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา ตสฺมิมฺปิ นิพฺพินฺทติ	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในความรู้สึกนั้น
มนสฺมิมฺปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในมนะ
ธมฺเมสุปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในธรรมทั้งหลาย
มโนวิญฺญาเณปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในวิญญาณอาศัยมนะ
มโนสมฺผสฺเสปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในสัมผัสอาศัยมนะ
ยมฺปิทํ มโนสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ	ความรู้สึกอารมณ์นี้ เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยแม้อันใด

สุขํ วา ทุกฺขํ วา	เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี
อทุกฺขมสุขํ วา	ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ดี
ตสฺมึปิ นิพฺพินฺทติ	ย่อมเบื่อหน่าย ทั้งในความรู้สึกนั้น
นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ	เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด
วิราคา วิมุจฺจติ	เพราะคลายกำหนัด จิตต์ก็พ้น
วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหติ	เมื่อจิตต์พ้นแล้ว ก็มีญาณรู้ว่าพ้นแล้ว
ขีณา ชาติ วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาตีติ	อริยสาวกนั้น ย่อมทราบชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี
อิทมโวจ ภควา	พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสธรรมปริยายอันนี้แล้ว
อตฺตมนา เต ภิกฺขู	พระภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ก็มีใจยินดี
ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทุํ	เพลินภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า

อิมสฺมิญฺจ ปน เวยฺยา- กรณสฺมึ ภญฺญมาเน	ก็แลเวยยากรณ์อันนี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอยู่
ตสฺส ภิกฺขุสหสฺสสฺส อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสูติ	จิตต์ของพระภิกษุพันรูปนั้น ก็พ้นจากอาสวะทั้งหลาย ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทานแล

จบอาทิตตปริยายสูตร

อาทิตตปริยายสูตร เทศนา

ในอาทิตตปริยายสูตรนั้น ทรงแสดงดังนี้ว่า สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ ภิกษุทั้งหลาย! สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน กิญฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ อาทิตฺตํ ภิกษุทั้งหลาย! อะไรเล่า ชื่อว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน สิ่งทั้งปวงนั้น ได้แก่ จักษุคือนัยน์ตา ๑ รูป ๑ วิญญาณอาศัยจักษุ ๑ สัมผัสคือความถูกต้องอาศัยจักษุ ๑ เวทนาที่เกิดเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ โสตคือหู ๑ เสียง ๑ วิญญาณอาศัยโสต ๑ สัมผัสอาศัยโสต ๑ เวทนาที่เกิดเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ ฆานะ คือจมูก ๑ กลิ่น ๑ วิญญาณอาศัยฆานะ ๑ สัมผัสอาศัยฆานะ ๑ เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยฆานสัมผัสเป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ ชิวหาคือลิ้น ๑ รส ๑ วิญญาณอาศัยชิวหา ๑ สัมผัสอาศัยชิวหา ๑ เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ กาย ๑ โผฏฐัพพะคือสิ่งที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย ๑ วิญญาณอาศัยกาย ๑ สัมผัสอาศัยกาย ๑ เวทนาที่เกิดเพราะอาศัยกายสัมผัสเป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ มนะคือใจ ๑ ธรรม ๑ วิญญาณอาศัยมนะ ๑ สัมผัสอาศัยมนะ ๑ เวทนาที่เกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง ๑ รวมเป็นหมวด ๑ รวม ๖ หมวดนี้ชื่อว่าสิ่งทั้งปวงในที่นี้

สิ่งทั้งปวงนี้แหละเป็นของร้อน ร้อนด้วยอะไร อะไรมาเผาให้ร้อน ร้อนด้วยไฟคือราคะความกำหนัด โทสะความประทุษร้าย โมหะความหลง ร้อนด้วยความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ร่ำไรรำพัน เจ็บกาย เสียใจ คับใจ ไฟคือกิเลส ไฟคือทุกข์ เหล่านี้มาเผาให้ร้อน

เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก ภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้ฟังแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งทั้งปวงนั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมปราศจากรักใคร่ เพราะปราศจากรักใคร่ จิตต์ก็พ้นจากความถือมั่น เมื่อจิตต์พ้นแล้ว ก็เกิดญาณรู้ว่าพ้นแล้ว ดังนี้ อริยสาวกนั้นทราบชัดว่า ความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่จะต้องกระทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี เมื่อพระศาสดาตรัสพระธรรมเทศนานี้อยู่ จิตต์ของภิกษุเหล่านั้นพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทานด้วยประการ ฉะนี้

อธิบายความในพระสูตรนี้เป็นลำดับไป คำว่าอาทิตต์แปลว่าร้อน การที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอาทิตต์ก็เพื่อให้ถูกนิสสัยของพวกชฎิลเหล่านั้น เพราะชฎิลเหล่านั้นเป็นนักบำเรอไฟกองกูณฑ์อัคคีบูชายัญ เพื่อขอความอนุเคราะห์ต่อพระเจ้าในสวรรค์ตามปรารถนา การแสดงธรรมเทศนาของพระศาสดา ย่อมทรงแสดงตามนิสสัยของผู้ที่คุ้นเคยอบรมมา การพูดถูกนิสสัยของผู้ฟังเขาเข้าใจง่าย ปลุกใจของผู้ฟังให้ตื่น ซึ่งเรียกว่าโพเธตา ไม่ให้ง่วงเหงา แต่พระองค์ทรงแก้เป็นธรรมอย่างทรงแสดงแก่สิงคาลมาณพซึ่งนอบน้อมทิศทั้ง ๖ ทรงแก้ทิศทั้ง ๖ เป็นธรรมปฏิบัติ ทรงแสดง

แก่อสูร ผู้ชำนาญในทะเล พระศาสนาก็อย่างเดียวกันกับทะเล ทรงแสดงแก่ชาวนา ทรงแก้เครื่องทำนาต่าง ๆ เป็นธรรมต่าง ๆ ดังนี้เป็นอาทิ อนึ่ง ในเรื่องโสฬสปัญหา มาณพที่เป็นหัวหน้า ๑๖ คน หัวหน้าคน ๑ มีศิษย์อีกคนละมาก ๆ ในเวลาฟังธรรมก็อยู่พร้อมหน้ากัน ต่อมาณพที่เป็นหัวหน้าทูลถามปัญหา ทรงตอบแก้ปัญหา มาณพนั้นกับศิษย์ของตนจึงสำเร็จ พวกที่ยังไม่ได้ทูลถาม ก็ยังไม่สำเร็จ ข้อนี้เพราะพระองค์ทรงแสดงถูกนิสสัยของผู้ถามปัญหา ศิษย์ผู้มีนิสสัยเหมือนอาจารย์จึงพลอยสำเร็จด้วย พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมตามนิสสัย ฉะนี้ เพราะฉะนั้น ธรรมเทศนาของพระองค์จึงมีปาฏิหาริย์ เมื่อจะทรงประทานธรรมเทศนาสอนพวกชฎิล จึงได้ทรงแสดงอาทิตต์ตามนิสสัยของพวกชฎิลเหล่านั้น

อาทิตตปริยายสูตรนั้น เมื่อทรงแสดงตามสำนวนพระบาลีผู้ฟังน่าเหม็นเบื่อ เพราะซ้ำ ๆ ซาก ๆ แต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงแสดงมิได้ทรงพระประสงค์สำหรับฟังเล่นอย่างเดียว ทรงประสงค์ให้พิจารณาปฏิบัติกลมเกลียวกันไปในขณะฟังนั้น เพราะฉะนั้น จึงทรงอนุสาสนีจ้ำจี้พิรี้พิไรซ้ำ ๆ ซาก ๆ เพื่อให้พวกชฎิลเหล่านั้นดำเนินตาม เมื่อจบเทศนาอาทิตตปริยายสูตร พวกชฎิลทั้งหมดจึงได้สำเร็จพระอรหัตตผล

อายตนะภายใน ภายนอก วิญญาณ สัมผัส เวทนาทั้ง ๕ หมวดนี้ ก็คือกายใจนี้เอง การพิจารณาเพื่อให้เกิดนิพพิทา วิราคะวิมุตติ ก็ต้องแยกออกพิจารณา การแยกออกพิจารณานั้น แยกเป็นขันธ์บ้าง ธาตุบ้าง อายตนะบ้าง อินทรีย์บ้าง ซึ่งเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ

ในที่นี้ทรงสอนพวกชฎิลเหล่านั้นให้แยกเป็นอายตนะ เรียกว่า สิ่งทั้งปวงนี้ เป็นอาทิตต์ ของร้อน ก็คือร้อนใจ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่เป็นไปโดยปกติ เกิดวิกลวิการขึ้น เช่น ตามัว หูหนวก จมูกคัด ลิ้นกระด้าง กายเจ็บ ใจไม่สบาย แต่ละอย่าง ๆ ก็ร้อนใจ ถ้ารวมรุมกันทั้ง ๖ อย่าง ก็รวมรุมร้อนใจ นี่กล่าวเฉพาะอายตนะภายใน แท้จริงอายตนะภายในภายนอกเป็นคู่กัน ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ คือเมื่อตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ ใจนึกถึงธรรมารมณ์ ถ้าเป็นที่พอใจ ก็เกิดความรักใคร่อยากได้มาเป็นของตน เมื่อได้สมประสงค์ก็ต้องบริหารรักษาไม่ให้เป็นอันตราย ถ้าไม่บริหารก็ซ้ำร้าย ถ้าเป็นอันตรายก็เกิดความเสียดายทุกขโทมนัสไปต่าง ๆ ชื่อว่าร้อนด้วยไฟคือราคะ เมื่อประสพถ้าไม่พอใจก็เกิดความขัดข้องขุ่นเคืองไม่อยากให้มีมา เมื่อมีอยู่แล้วก็คิดหาอุบายที่จะไม่มี ถ้าสละไม่ได้ สละไม่ออก ก็ต้องทนร้อนใจไปจนตาย ชื่อว่าร้อนด้วยไฟคือโทสะ อาการที่มืดมนหลงรักหลงชังเป็นไปเช่นนั้น ไม่เป็นของเย็นใจ เป็นของร้อนใจ ตรงกันข้าม ชื่อว่าร้อนด้วยไฟคือโมหะ เมื่ออายตนะทั้ง ๒ เป็นอาการแห่งความร้อนฉะนี้ วิญญาณ สัมผัส เวทนา ที่อาศัยอายตนนั้น เกิดขึ้นและเป็นปัจจัยก็ต้องร้อนไปตามกัน ดังน้ำแม้เป็นของเย็น เมื่อใส่หม้อตั้งที่ไฟน้ำนั้นก็ต้องร้อนตาม เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงได้ตรัสไว้ว่า สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน คือร้อนใจฉะนี้ เกน อาทิตฺตํ สิ่งทั้งปวงนั้นร้อนด้วยอะไร สิ่งทั้งปวง

นั้นร้อนด้วยราคะ โทสะ โมหะ ร้อนด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสะ ราคะ โทสะ โมหะเป็นของร้อน ร้อนผิดกว่าไฟธรรมดา ไฟธรรมดาร้อนข้างนอกรู้สึกง่าย ดับก็ง่าย ไฟคือราคะ โทสะ โมหะ ร้อนข้างใน คือร้อนใจ รู้สึกยาก ดับก็ยาก

ข้อที่ทรงแสดงชาติชราเป็นอาทิว่าเป็นของร้อนนั้น โดยอธิบายว่า เมื่อชาติมีขึ้นแล้ว ก็มีแต่เรื่องร้อนต่าง ๆ และไม่ใช่จะร้อนเฉพาะชาติตัว ทำชาติผู้อื่น ๆ ให้ร้อนยุ่งไปด้วย ชรา ความแก่ก็ร้อนใจ เพราะไม่อยากแก่ เครื่องแก้กันแก่ก็ไม่มี มีแต่เครื่องหลอกเขาว่าข้ายังไม่แก่ แม้กายจะแก่ ใจก็ยังไม่ยอมแก่ ชราเป็นที่ไม่พอใจฉะนี้ เพราะฉะนั้น จึงได้ร้อนด้วยชรามรณะความตายก็ยิ่งซ้ำร้าย ไม่มีใครปรารถนาต้องการเลย สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นย่อมกลัวต่อความตายด้วยกันทุกถ้วนหน้า แม้ผู้ที่มีอัตตภาพร่างกายเป็นขี้เรื้อนกุฏฐังไม่น่ารัก กระนั้นเขาก็ยังรักร่างกายของเขา ไม่อยากตาย จึงได้ตะเกียกตะกายเที่ยวหาเลี้ยงชีพ เมื่อความตายอันเป็นที่ไม่พอใจมีมาก็ต้องร้อนใจ เพราะฉะนั้น มรณะจึงเป็นของร้อน โสกะความแห้งใจได้แก่ความร้องไห้โสกา ความขัดข้องเหลือที่จะแก้ไม่รู้จะทำอย่างไร จึงต้องโสกา ปริเทวะ ได้แก่ความพิไรรำพันเพ้อเจ้อไปต่าง ๆ ทุกข์ ได้แก่ความไม่สบายกาย โทมนัส ได้แก่ความไม่สบายใจ อุปายาสะ ได้แก่ความคับใจไม่ปลอดโปร่ง อาการเหล่านี้แต่ละอย่าง ๆ ล้วนร้อนทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น จึงร้อนด้วยโสกปริเทว-

ทุกขโทมนัสอุปายาสะ อริยสาวกมาเห็นสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อนใจฉะนี้ จึงได้เบื่อหน่ายต่อสิ่งทั้งปวง ซึ่งเรียกว่านิพพิทา นิพพิทาเป็นเหตุให้เกิดความไม่ยินดี ซึ่งเรียกว่าวิราคะ วิราคะเป็นเหตุให้หลุดพ้นไม่ติดอยู่ ซึ่งเรียกว่าวิมุตติ เมื่อถึงวิมุตติแล้ว ก็เกิดความรู้สึกตัวตามที่พ้นแล้วอย่างไร อันนี้เป็นอธิบายในอาทิตตปริยายสูตร

ภารสุตตคาถา แปล

ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา	ขันธ์ ๕ เป็นภาระแล
ภารหาโร จ ปุคฺคโล	ก็บุคคลเป็นผู้นำภาระไป
ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก	การถือเอาภาระเป็นทุกข์ในโลก
ภารนิกฺเขปนํ สุขํ	การปลงภาระเสียเป็นสุข
นิกฺขิปิตฺวา ครุํ ภารํ	บุคคลทิ้งภาระอันหนักเสียแล้ว
อญฺญํ ภารํ อนาทิย	ไม่ฉวยเอาสิ่งอื่นเป็นภาระอีก
สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห	จะเป็นผู้ถอนตัณหาทั้งรากได้
นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโตติ.	หมดความปรารถนาแล้ว
	ปรินิพพาน ดังนี้แล

ภารสุตตคาถา เทศนา

ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา ภารหาโร จ ปุคฺคโล
ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก ภารนิกฺเขปนํ สุขํ
นิกฺขิปิตฺวา ครุํ ภารํ อญฺญํ ภารํ อนาทิย
สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโตติ

บัดนี้จะได้แสดงความในภารสุตตคาถานี้ พร้อมด้วยอธิบายเป็นลำดับไป ดำเนินความตามพระบาลีว่า ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา ขันธ์ ๕ เป็นภาระแล ภารหาโร จ ปุคฺคโล บุคคลเป็นผู้นำภาระไป ภาราทานํ ทุกฺขํโลเก การถือเอาภาระเป็นทุกข์ในโลก ภารนิกฺเขปนํ สุขํ การปลงภาระเสียเป็นสุข นิกฺขิปิตฺวา ครุํ ภารํ บุคคลปลงภาระอันหนักเสียแล้ว อญฺญํ ภารํ อนาทิย ไม่ถือเอาภาระอื่น สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห ถอนตัณหากับทั้งมูลรากเสียแล้ว นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต หายหิว ดับรอบแล้ว

อธิบายว่า ขันธ์ ๕ นั้น ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คุมกันเป็นอัตตภาพ อัตตภาพนี้เป็นภาระคือธุระที่จะต้องบริหาร รักษาไม่ให้เป็นอันตรายโดยประการต่าง ๆ การบริหารนั้น ๆ ไม่ใช่สะดวกโดยประการทั้งปวง ย่อมมีขัดข้องในระหว่าง ๆ จะปล่อยไม่นำพาก็จะเพิ่มทุกข์ณภายหลัง

การที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเบญจขันธ์ว่าเป็นภาระ ก็เพื่อให้เกิดนิพพิทาความเบื่อหน่ายต่อเบญจขันธ์นั้น เพราะนิพพิทาเป็นไปเพื่อวิราคะความไม่ยินดี วิราคะเป็นไปเพื่อวิมุตติ ความ

หลุดพ้น สิ่งใดๆ เมื่อบุคคลเห็นว่าเป็นของดี ก็รักใคร่ยินดีสิ่งนั้นๆ ยึดถือมั่นสิ่งนั้นๆ ว่าเป็นของเราจริงจัง เมื่อสิ่งนั้นๆ มาแปรผันเปลี่ยนแปลงไป ก็กลายเป็นเราแปรผันเปลี่ยนแปลง แต่นั้นทุกข์โทมนัสโดยประการต่างๆ ก็เกิดขึ้นตามกัน มีภาษิตรับรองความข้อนี้ว่า นตฺเถตํ โลกสฺมึ ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส สิ่งใดที่บุคคลเข้าไปยึดถือไม่พึงมีโทษ สิ่งนั้นไม่มีในโลกดังนี้ เพราะฉะนั้น ความเห็นเบญจขันธ์เป็นภาระเครื่องยุ่งนุงนังจึงเป็นเหตุให้เกิดนิพพิทา ความเบื่อหน่ายต่อเบญจขันธ์ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงธรรมเพื่อนิพพิทา ความเบื่อหน่ายโดยปริยายต่างๆ ปริยายทั้งหลายเหล่านั้น คือให้พิจารณาขันธะบ้าง อายตนะบ้าง ธาตุบ้าง *อินทรีย์บ้างซึ่งเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ๔ โดยสามัญญลักษณะ ๓ คือความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา การที่ทรงแสดงเบญจขันธ์ว่าเป็นภาระ ก็คือทรงแสดงเบญจขันธ์ว่าเป็นทุกข์ ผู้ใดรักเบญจขันธ์ ผู้นั้นชื่อว่ารักทุกข์ เมื่อรักทุกข์ก็ไม่พ้นจากทุกข์ เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงเบญจขันธ์ว่าเป็นภาระ คือเป็นทุกข์ บุคคลมาเบื่อหน่ายต่อเบญจขันธ์ แล้วคิดทำร้ายเบญจ-ขันธ์ เพื่อให้แตกตายไป การทำเช่นนี้ผิด เคยมีเรื่องครั้งพุทธกาล มีภิกษุพวกหนึ่งเบื่อหน่ายต่อเบญจขันธ์ อยากจะแตกตายไปเสีย จะ

---

*หมายเหตุ วิปัสสนาภูมิ เฉพาะข้ออินทรีย์ มีอธิบายใน สํ. นิกาย สฬายตนวรรค อินทรีย์สูตรแปลเล่ม ๒๗ หน้า ๒๓๑ คือ อินทรีย์ในอายตนะภายในย่อมมีความเกิดความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พิจารณาเห็นแล้วย่อมเกิดนิพพิทา วิราคะ หลุดพ้น ฯ เช่น ถ้าว่าภิกษุพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในจักขุนทรีย์ ย่อมเบื่อหน่ายในจักขุนทรีย์ แล้วคลายกำหนัด หลุดพ้น ชาติสิ้น ฯ

คอยให้แตกตายไปเองก็ช้านานไม่มีกำหนด จึงไปจ้างวานเขาฆ่าตนบ้าง ฆ่ากันเองบ้าง สมเด็จพระบรมศาสดาทรงทราบ จึงได้ทรงติเตียนโดยประการต่าง ๆ ห้ามไม่ให้กระทำเช่นนั้นต่อไป ภิกษุใดฆ่ามนุษย์ต้องอาบัติปาราชิก ความจริงเบญจขันธ์นี้ มิใช่ทำโทษทุกข์ให้เกิดขึ้นอย่างเดียว ทำคุณประโยชน์ให้เกิดขึ้นก็มี แล้วแต่บุคคล คนพาลอาศัยเบญจขันธ์ทำบาป บัณฑิตอาศัยเบญจขันธ์ทำบุญ เบญจ-ขันธ์เป็นกลาง ๆ แล้วแต่บุคคลผู้ใช้ เมื่อใช้ผิดก็เป็นบาป เมื่อใช้ถูกก็เป็นบุญ เรายังอาศัยเบญจขันธ์อยู่ ก็ต้องทำนุบำรุงเบญจขันธ์ตามกาลจะไม่ทำนุบำรุงก็กระไรอยู่ อย่างเราอาศัยผู้คนข้าไทย ช่วยทำกิจการงานต่าง ๆ ก็ต้องแลเหลียวถึงสุขทุกข์ของเขาบ้าง จะไม่เป็นภาระธุระเสียเลย เอาแต่ใช้เขาข้างเดียว ชื่อว่าเอาเปรียบเขามากนักใครจะทนทานให้ใช้สอยได้ แม้ใช้เครื่องจักรอันไม่มีวิญญาณยังต้องหยอดน้ำมัน เราอาศัยเบญจขันธ์ ก็ต้องบริหารเบญจขันธ์ตามควร แต่อย่าเข้าใจว่าเบญจขันธ์เป็นสุข เบญจขันธ์เป็นเครื่องอาศัยชั่วคราว ไม่ควรจะยึดมั่นถือมั่นว่าเบญจขันธ์เป็นของเราความเห็นเบญจขันธ์เหมือนอย่างยืมของเขามาใช้ อันของที่ยืมเขามาใช้ คือบางคราวก็ใช้ได้ บางคราวใช้ไม่ได้ ของนั้นถ้าเจ้าของยังไม่นำไปเราก็ใช้ได้ ถ้าเจ้าของเขานำเอาของ ๆ เขาไป เราก็ใช้ไม่ได้ การอาศัยเบญจขันธ์ก็เป็นเช่นนั้น บางคราวใช้ได้ บางคราวก็ใช้ไม่ได้ธรรมเนียมของที่ยืมเขามาใช้ ถ้าเราเข้าใจทึกทักว่าเป็นของเรา ชื่อว่าเข้าใจผิด เป็นคนโกง ไม่ใช่อุชุปฏิปนฺโน ผู้ปฏิบัติตรงไปตรงมา เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรยึดมั่น ถือมั่นเบญจขันธ์ว่าเป็นของเราจริงจัง เห็น

เป็นแต่เครื่องอาศัยชั่วครั้งชั่วคราว สิ่งใดที่เรายึดถือมาก สิ่งนั้นก็ทำให้เราต้องทุกข์มาก สิ่งใดที่เรายึดถือน้อย สิ่งนั้นก็ทำให้ทุกข์น้อย สิ่งใดเราไม่ยึดถือเลย สิ่งนั้นก็ไม่ทำให้เราทุกข์เลย แต่สิ่งใดที่เราเกลียดชัง สิ่งนั้นทำให้เราเป็นทุกข์ตลอดกาล เพราะฉะนั้น ในโลกธัมมสูตรจึงทรงสอนไม่ให้ทำความยินดีในอิฏฐารมณ์ ไม่ให้ทำความยินร้ายในอนิฏฐารมณ์ คือทำใจให้เป็นกลางในระหว่างนั้น บัณฑิตมาวางใจถูกส่วน ไม่ทำความรักความชังเบญจขันธ์อาศัยเบญจขันธ์ทำบุญกุศล กว่าจะถึงพระนิพพานอันเป็นบรมสุขเกษมศานต์เปรียบประดุจบุคคลผู้จะข้ามฟากไปฝั่งโน้น จะว่ายน้ำไปโดยพลการตนเองก็ไม่ไหว จะหาอะไรที่จะเกาะข้ามไปก็ไม่มี เห็นซากศพลอยมาติดอยู่ริมฝั่ง จึงลงไปเกาะซากศพนั้น เอาเท้าพุ้ยน้ำไปจนถึงฝั่งโน้นได้ ฉันใด บุคคลอาศัยเบญจขันธ์ ควรทำในใจ ฉันนั้น ข้อความที่แสดงมานี้ เป็นอธิบาย ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา ขันธ์ ๕ เป็นภาระแล

ภารหาโร จ ปุคฺคโล บุคคลเป็นผู้นำภาระไป คือผู้ที่นำภาระไปนั้นเป็นคน คนเป็นผู้นำภาระไป ถ้าไม่มีคนแล้วผู้นำภาระไปก็ไม่มี ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก การถือเอาภาระไปนั้น ย่อมหนักใจเหมือนบุคคลแบกของหนัก เป็นทุกข์ในโลก ภารนิกฺเขปนํ สุขํ การปลงภาระเสียเป็นสุขใจ เหมือนบุคคลแบกของหนักไม่มีความสุข วางของหนักอันนั้นเสีย ก็เป็นสุขตรงกันข้าม นิกฺขิปิตฺวา ครุํ ภารํ อญฺญํ ภารํ อนาทิย เมื่อปลงของหนักอย่างหนึ่งได้แล้ว ไปถือของหนักอย่างอื่นอีก ก็เป็นทุกข์อีก สมูลํ ตณฺหํ อุพฺพุยฺห นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต การที่จะไม่ฉวยเอาภาระสิ่งอื่นเป็นภาระอีกได้นั้น ต้อง

ละตัณหาอันเป็นเหตุ พร้อมทั้งมูลรากของตัณหานั้นด้วยหมดความปรารถนา จึงปรินิพพานคือดับรอบ

ตัณหานั้นมีความพิสดารอยู่ในทุกขสมุทัยอริยสัจจ์ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้ว มูลรากแห่งตัณหานั้น ตามในมหาสติปัฏฐานสูตร สมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงปิยรูป สาตรูป ว่าเป็นที่เกิดตัณหา โดยพระพุทธภาษิตว่า สา โข ปเนสา ภิกฺขเว ตณฺหา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตัณหานั้นนั่นแล เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นในที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ย่อมอยู่ที่ไหน ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ ที่ใดเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น เมื่อจะตั้งอยู่ย่อมตั้งอยู่ในที่นั้น ดังนี้ ปิยรูป สาตรูป ได้แก่อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ เรื่องนี้มีความพิสดารอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร

ในขันธวารวรรควรรณนา อรรถกถาพุทธภาษิตนี้ แสดงว่ามูลรากแห่งตัณหาได้แก่อวิชชา คือความไม่รู้ เป็นเหตุให้เกิดตัณหา อวิชชานั้นตามพระสูตรจัดเป็น ๔ ตามพระอภิธรรมจัดเป็น ๘ อวิชชา ๔ นั้น คือ ทุกฺเข อญาณํ ความไม่รู้ในทุกข์ ๑ ทุกฺขสมุทเย อญาณํ ความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ๑ ทุกฺขนิโรเธ อญาณํ ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ๑ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทาย อญาณํ ความไม่รู้ในทางให้ถึงความดับทุกข์ ๑ รวมความไม่รู้ในอริยสัจจ์ ๔

อวิชชา ๘ นั้น คืออวิชชา ๔ ที่ได้วิสัชชนามานี้ด้วย กับอวิชชา ๔ คือ ปุพฺพนฺเต อญาณํ ความไม่รู้ในส่วนเบื้องต้นคืออดีต ๑

อปรนฺเต อญฺาณํ ความไม่รู้ในส่วนเบื้องปลาย คืออนาคต ๑ ปุพฺพนฺ-ตาปรนฺเต อญฺาณํ ความไม่รู้ทั้งในส่วนเบื้องต้นทั้งในส่วนเบื้องปลาย คือทั้งอดีตทั้งอนาคต ๑ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท อญฺาณํ ความไม่รู้ในปฏิจ-จสมุปบาทธรรม ๑ มีอธิบายในอวิชชา ๔ อย่างตอนหลัง ดั่งนี้ ความไม่รู้ในอดีตนั้นคือไม่รู้จักสาวหลัง เมื่อพบเห็นผลในปัจจุบัน ไม่รู้จักสาวต้นเค้าว่าอะไรเป็นเหตุให้เกิดขึ้น ความไม่รู้ในอนาคตนั้น คือไม่รู้จักคาดหน้า ไม่อาจปรารภการที่กระทำ หรือเหตุอันเกิดขึ้น ในปัจจุบันแล้ว และคาดหน้าว่าจะมีผลเป็นอย่างนั้น ๆ ความไม่รู้ทั้ง ในอดีตทั้งในอนาคตนั้น คือไม่รู้โยงเหตุในอดีต ผลในอนาคตให้ เนื่องถึงกัน ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนั้น คือความไม่รู้จัก กำหนดสภาวะนั้น ๆ โดยความเป็นเหตุและผลเนื่องกันและกัน ดุจ ลูกโซ่เกี่ยวกันเป็นสายฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดง อริยสัจจ์ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค โดยสังเขป ด้วยพระคาถา มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบาย ดั่งบรรยายมาฉะนี้

ติลักขณาทิคาถา แปล

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา	เมื่อใด บุคคลเห็นอยู่ด้วยปัญญา ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ข้อนี้เป็นทางแห่งความหมดจด
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา	เมื่อใด บุคคลเห็นอยู่ด้วยปัญญา ว่าสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ข้อนี้เป็นทางแห่งความหมดจด
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา	เมื่อใด บุคคลเห็นอยู่ด้วยปัญญา ว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ข้อนี้เป็นทางแห่งความหมดจด
อปฺปกา เต มนุสฺเสสุ เย ชนา ปารคามิโน	บันดามนุษย์ทั้งหลาย ชนเหล่าใดที่ไปถึงฝั่ง (คือพระนิพพาน) ชนเหล่านั้น มีประมาณน้อย
อถายํ อิตรา ปชา ตีรเมวานุธาวติ	ส่วนหมู่สัตว์ (คือชน) นอกจากนี้ๆย่อมเลาะชายฝั่ง (คือสักกาย-ทิฏฐิ) นั่นแหละ

เย จ โข สมฺมทกฺขาเต ธมฺเม ธมฺมานุวตฺติโน	ก็ชนทั้งหลายเหล่าใดแล เป็นผู้มีปกติประพฤติตามธรรมในธรรมที่พระตถาคตกล่าวแล้วชอบ
เต ชนา ปารเมสฺสนฺติ	ชนทั้งหลายเหล่านั้น จักถึงฝั่ง (คือพระนิพพาน)
มจฺจุเธยฺยํ สุทุตฺตรํ	ล่วงวัฏฏะเป็นที่ตั้งแห่งมัจจุ (คือกิเลสมาร) อันบุคคลข้ามได้ยากนัก
กณฺหํ ธมฺมํ วิปฺปหาย สุกฺกํ ภาเวถ ปณฺฑิโต	บัณฑิตควรละธรรมดำเสีย ยังธรรมขาวให้เจริญ
โอกา อโนกมาคมฺม	อาศัยพระนิพพาน ไม่มีอาลัยจากอาลัย (คือออกจากอาลัยอาศัยพระนิพพาน)
วิเวเก ยตฺถ ทูรมํ	ความยินดีได้ยากในพระนิพพานอันสงัดใด
ตตฺราภิรติมิจฺเฉยฺย หิตฺวา กาเม อกิญฺจโน	พึงละกามทั้งหลายเสีย เป็นผู้ไม่มีเครื่องกังวลแล้ว ปรารภความยินดีในพระนิพพานนั้น
ปริโยทเปยฺย อตฺตานํ จิตฺตเกฺลเสหิ ปณฺฑิโต	บัณฑิตควรยังตนให้ผ่องแผ้วจากเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตต์ทั้งหลาย

เยสํ สมฺโพธิยงฺเคสุ สมฺมาจิตฺตํ สุภาวิตํ	จิตต์อันบัณฑิตทั้งหลายเหล่าใด อบรมดีแล้วในองค์เป็นเหตุตรัส-รู้ทั้งหลาย
อาทานปฏินิสฺสคฺเค อนุปาทาย เย รตา	บัณฑิตทั้งหลายเหล่าใดไม่ถือมั่น ยินดีแล้วในอันสละความยึดถือ
ขีณาสวา ชุติมนฺโต เต โลเก ปรินิพฺพุตาติ	บัณฑิตทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ย่อมเป็นผู้ไม่มีอาสวะ มีความโพลงดับสนิทในโลก ดังนี้แล

ติลักขณคาถา เทศนา

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาติ

บัดนี้ จะได้แสดงติลักขณคาถา พรรณนาเรื่อง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นลำดับไป อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้ง ๓ อย่างนี้ มีปกติสำหรับโลก ไม่มีใครปรุงแต่งขึ้น เป็นธัมมธาตุ เครื่องดำรงอยู่ของธรรม เป็นธัมมฐีติ เครื่องตั้งอยู่ของธรรม เป็นธัมมนิยาม เครื่องกำหนดหมายของธรรม ข้อนี้พึงทราบตามพุทธภาษิตในธัมมนิยามสูตรว่า อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานํ เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย จะเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้นความตั้งอยู่คงอยู่ของธรรมนั้น ความเป็นธรรมของธัมมนิยามนั้นว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงดังนี้ ข้อหนึ่ง สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ดังนี้ ข้อหนึ่ง สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ข้อหนึ่ง ธรรม ๓ ประการนี้ตั้งอยู่คงอยู่ ไม่ยักย้าย ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ พระตถาคตเจ้ามาตรัสรู้ซึ่งธัมมธาตุ ธัมมฐีติ ธัมมนิยาม ๓ เรื่องนี้แล้ว จึงบอกแสดง บัญญัติไว้ให้ชัด เปิดเผยจำแนก กระทำให้ตื้นประกาศให้สัตว์อื่นได้ยินได้ฟังว่า สพฺเพ

สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สพฺเพ ธมฺม อนตฺตา ดังนี้

อนิจจังแปลว่าไม่เที่ยง ทุกขังแปลว่าเป็นทุกข์ อนัตตาแปลว่าไม่ใช่ตน โดยอธิบายว่า สรรพสิ่งที่มีวิญญาณครองประกอบด้วยความรู้ ซึ่งเรียกว่าอุปาทินนกสังขาร ได้แก่หมู่สัตว์ที่ยังเป็นอยู่ก็ดี ทั้งสิ่งที่หาวิญญาณครองมิได้ ไม่ประกอบด้วยความรู้ ซึ่งเรียกว่าอนุปาทินนกสังขาร ได้แก่สัตว์ที่ตายแล้ว และต้นไม้ แผ่นดินเหล่านี้เป็นต้น เรียกว่าสังขารทั้งหมด สังขารทั้งหมดนี้ไม่เที่ยง เพราะมีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความแปรปรวนในท่ามกลาง มีความแตกสลายในที่สุด ความแปรปรวนส่วนเจริญย่อมเป็นที่พึงพอใจปรารถนา ความแปรปรวนส่วนเสื่อมไป ย่อมไม่เป็นที่พึงพอใจปรารถนา จะพอใจปรารถนาหรือไม่พึงพอใจปรารถนาประการใด สังขารทั้งหลายเป็นไปตามเรื่องของสังขารไม่เที่ยงคงที่

สังขารทั้งหลายชื่อว่าเป็นทุกข์นั้น เพราะยากเย็นด้วยการต้องแก้ไขบริหารอยู่เสมอ อุปาทินนกสังขารมี ร้อน เย็น หิว ระหาย ปวดอุจจาระ ปัสสาวะ เบียดเบียนประจำอยู่ และต้องบริหารด้วยการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ นี่เป็นส่วนประจำเสมอ ยังส่วนที่จรมาก็มีมากมายไม่มีที่สุด แม้อนุปาทินนกสังขารก็ต้องบริหารบำรุงเหมือนกัน เช่นที่อยู่ที่อาศัย เครื่องใช้สอย เจ้าของต้องเป็นภาระ ถ้าไม่นำพาก็จะพึงเป็นอันตรธาน เพิ่มทุกข์มากเมื่อปลายมือ อนึ่ง ร้อนใจ เพราะรักบ้าง เพราะโกรธบ้าง เพราะหลงบ้าง รวมอยู่ในความปรารถนาไม่สมประสงค์ เป็นทุกข์ด้วยอำนาจอุปาทานจัดเป็นทุกข์ใจอย่างหนึ่ง

เป็นทุกข์ด้วยวิบาก จัดเป็นทุกข์กายอย่างหนึ่ง ทุกข์ทั้งหลายนั้น ๆ บางอย่างก็เปิดเผยเห็นง่าย บางอย่างก็ปกปิดเห็นยาก ทำให้เห็นเป็นสุขตรงกันข้ามก็มี สังขารทั้งหลายเป็นเช่นนี้ จึงชื่อว่าเป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่มีอำนาจบังคับบัญชาได้ เกิดขึ้นแล้วต้องแปรปรวน ต้องแตกสลาย ไม่คงที่ และต้องประสพทุกข์ ไม่ประสพสุขตามปรารถนา และไม่มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตายได้ บางคราวทำให้เข้าใจผิดว่าบังคับบัญชาได้ เช่นเวลาดี ๆ ไม่เจ็บไข้ บอกให้ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น ก็เป็นไปตามบังคับ การที่เป็นไปเช่นนั้นได้ ก็เพราะบังคับถูกเรื่องถูกราว ถูกคราว ถูกสมัย ถ้าผิดเรื่อง ผิดราว ผิดคราว ผิดสมัย ก็บังคับไม่ได้ เช่นฝนกำลังตก แดดกำลังออก บังคับให้ฝนตก แดดออก ฝนก็ตก แดดก็ออกตามบังคับได้ ถ้าฝนไม่ตก แดดไม่ออก บังคับให้ฝนตกแดดออก ฝนก็ไม่ตกแดดก็ไม่ออกตามบังคับ การที่ฝนจะตกหรือไม่ตก แดดจะออกหรือไม่ออกไม่เกี่ยวด้วยการบังคับเป็นไปตามเรื่องราวของเขา สังขารทั้งหลายสับปลับ เหมือนกับยืมของเขามาใช้ เมื่อเจ้าของยังไม่เอาไปก็ใช้ได้ เมื่อเขาเอาไปแล้ว ก็ใช้ไม่ได้ ไม่มีอำนาจเช่นนี้ จึงเป็นอนัตตา ถ้าพูดว่า เป็นอนัตตาในเวลาตายแล้ว เห็นง่ายเพราะปรากฏแก่ตา แต่ห่างไป ถ้าพูดว่าเป็นอนัตตาในเวลาเจ็บไข้ เห็นยากหน่อย แต่ใกล้เข้า ถ้าพูดว่าเป็นอนัตตาในเวลาปกติ เห็นยากมาก อนัตตานี้มีประจำสำหรับโลกก็จริง แต่ไม่มีใครเห็นได้นอกจากพระพุทธเจ้า อนิจจัง ทุกขัง บุคคลย่อมเห็นเองได้บ้างเป็นบางคราว อย่างคราวที่ประสพความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ชิ้นใด ๆ

มักจะกล่าวอุทานว่า พุทโธ่ ไม่เที่ยงเทียวหนอ เป็นทุกข์เทียวหนอ แต่จะกล่าวว่าเป็นอนัตตาเทียวหนอไม่มีเลย อนัตตาเป็นวิสัยของสุขุมปัญญา เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อจะทรงแสดงอนัตตาโปรดพระเบญจวัคคีย์ จึงทรงแสดงธรรมโดยปริยายอย่างอื่นๆ ก่อน อบรมอินทรีย์ของพระเบญจวัคคีย์ให้แก่ ทำพื้นให้ดี จึงทรงแสดงอนัตตาต่อภายหลังตามในอนัตตลักขณสูตร พระเบญจวัคคีย์ได้สำเร็จพระอรหัตต์เป็นพระอรหันต์ตามพุทธประสงค์ อนัตตาเป็นวิสัยของปัญญาอย่างคัมภีรภาพเช่นนี้ ความไม่มีอำนาจเป็นไปดังแสดงมาแล้ว ไม่ใช่เฉพาะแต่สังขารอย่างเดียว แม้ในธรรมทั้งหลายทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะก็ไม่มีอำนาจเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหลายทั้งปวงจึงเป็นอนัตตาด้วย

อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างหนึ่ง อนิจจลักขณัง ทุกขลักขณัง อนัตตลักขณัง อย่างหนึ่ง ที่แสดงแล้วแสดงระคนกันไป เพื่อให้เข้าใจง่าย แต่เมื่อจะแยกพูดต่างกัน อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็คือตัวอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้นเอง อนิจจลักขณัง ทุกขลักขณัง อนัตตลักขณัง เป็นเครื่องหมายของ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อาการที่เป็นไปของสังขารและธรรมทั้งหลายมีเครื่องกำหนดหมายต่าง ๆ เครื่องกำหนดหมายนั้น ๆ อาจเห็นด้วยมังสจักษุ นัยน์ตา เนื้อ ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะเป็นอย่างนี้ ๆ เรียกว่าอนิจจลักขณัง ทุกขลักขณัง อนัตตลักขณัง ความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งจะพึงเห็นได้ด้วยปัญญาจักษุ ความรู้ด้วยปัญญาเป็นทางใจ จัดเป็นตัวอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ลักษณะของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งตัวอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาด้วย รวมเรียกว่าไตรลักษณ์ ไตรลักษณ์นี้ จัดเป็นสามัญญลักษณะ แปลว่ามีลักษณะเสมอเหมือนกัน เพราะเป็นธัมมธาตุ ธัมมฐิติ ธัมมนิยามเหมือนกัน สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่เที่ยง เป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา ยกเว้นอสังขตะเสียแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ตามกันสมด้วยพระบาลีว่า ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ยํ ทุกฺขํ ตํ อนตฺตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ข้ออนัตตาทรงแสดงไปทางอื่นว่า ยทนตฺตา สิ่งใดเป็นอนัตตา ตํ เนตํ มม สิ่งนั้นไม่เป็นของเรา เนโสหมสฺมิ เราไม่เป็นนั่น นเมโสอตฺตา สิ่งนั้นไม่เป็นตัวของเรา ดังนี้ คำว่า เอตํ มม หมายความว่า เข้าไปยึดถือด้วยตัณหา คำว่า เอโสหมสฺมิ เข้าไปยึดถือด้วยมานะ คำว่า เอโส เม อตฺตา เข้าไปยึดถือด้วยทิฏฐิ ไตรลักษณ์มีลักษณะเสมอเหมือนกันอย่างนี้ อนึ่งความพ้นจากกิเลสท่านจัดเป็น ๓ ประการ คือ สุญญตวิโมกข์ ๑ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อปณิหิตวิโมกข์ ๑ อธิบายว่า พระโยคาวจรมาปรารภอนิจจังก่อน แล้วพ้นจากกิเลส ความพ้นของท่านเรียก อนิมิตตวิโมกข์ ปรารภทุกขังก่อน แล้วพ้นจากกิเลส ความพ้นของท่านเรียก อปณิหิตวิโมกข์ ปรารภอนัตตาก่อน แล้วพ้นจากกิเลส ความพ้นของท่านเรียก สุญญตวิโมกข์ รวมความว่า พระไตรลักษณ์เนื่องกันฉะนี้ จึงจัดเป็นสามัญญลักษณะ มีลักษณะเสมอเหมือนกัน

พระไตรลักษณ์นี้ท่านแสดงว่า สันตติปิดอนิจจัง บริหารปิดทุกข์ ฆนสัญญาปิดอนัตตา สันตติ คือความสืบต่อเนื่องกันจนไม่

รู้สึก เช่นของเก่าเสื่อมไป ของใหม่เข้ามาต่อแทนดังดวงเทียนที่ทรงแสงชัชวาลย์อยู่ ก็เพราะเครื่องอุปกรณ์ติดต่อเนื่องกันไม่ขาดสายและไม่มีอันตราย ดวงประทีปจึงได้ทรงอยู่ ถ้าเครื่องอุปกรณ์นั้น ๆ ต่อไม่ติดกันหรือมีอันตราย ดวงประทีปนั้นก็ดับ และเช่นขันธ์เก่าเสื่อมไป ขันธ์ใหม่เข้ามาต่อแทน ดังมนุษย์และสัตว์ที่ทรงอยู่ ก็เพราะร่างกายนั้น ๆ เกิดใหม่แทนเก่า ไม่มีอันตราย จึงได้ทรงอยู่ ถ้าใหม่เกิดไม่ทันแทนหรือมีอันตราย มนุษย์และสัตว์ก็ตาย ชื่อว่าขาดสันตติ ตอนขาดสันตตินี้ เห็นไม่เที่ยงชัดเจน เมื่อสันตติยังไม่ขาดก็ไม่เที่ยงโดยลำดับ ๆ มา แต่เห็นยากหน่อย สันตติปิดอนิจจังฉะนี้ เมื่อประสงค์จะเห็นอนิจจังต้องพินิจพิจารณาความแปรปรวนของสังขาร นึกถึงปัจจุบันไปอดีตเป็นคนแก่ในบัดนี้มาแต่เด็กในอดีต นึกถึงปัจจุบันไปอนาคต เช่นเด็กในบัดนี้ จะกลายเป็นคนแก่ในข้างหน้า ดังนี้เป็นตัวอย่าง การพินิจพิจารณาเช่นนี้ อาจเปิดสันตติได้

บริหารที่ว่าปิดทุกข์นั้น ก็คือการบำรุงรักษาร่างกายคอยยักย้ายผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เหล่านี้เป็นต้นปิดทุกข์ เมื่อหิวไม่บริโภคอาหาร ร้อนไม่อาบน้ำหรือพัดวี หนาวไม่ห่มผ้า เมื่อยล้าไม่ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ปวดอุจจาระปัสสาวะไม่ถ่าย จะเห็นได้ว่า ร่างกายนี้เป็นทุกข์เทียวหนอ เหล่านี้เป็นส่วนประจำ ยังส่วนที่จรมาอีกมาก เช่น โรคภัย ไข้เจ็บ โดยประการต่าง ๆ อย่างนี้หายไป อย่างใหม่เกิดขึ้นอีก วันหนึ่งต้องแก้ไขหลายทำนอง ไหนยังประกอบไปด้วยอันตรายต่าง ๆ คอยหลบหลีกอยู่เสมอ กระนั้นก็ยังไม่พ้นทุกประการไป คนที่ประกอบกิจการงานด้วยกาย เมื่อกายเหน็ดเหนื่อย ก็เห็นว่ากายเป็นทุกข์ คนที่

ประกอบกิจการงานด้วยใจใช้ความคิดอ่านก็เห็นว่านามธรรมเป็นทุกข์ ผู้ที่เป็นคฤหัสถ์เห็นบรรพชิตว่าเป็นสุข ฉันแล้วก็จำวัด บรรพชิตก็เห็นคฤหัสถ์ว่าเป็นสุข จะทำอะไรก็ทำได้ตามใจ ไม่ต้องมีวินัย ใครเห็นอย่างไรเป็นสุข ก็ยักย้ายไปเป็นอย่างนั้น ครั้นเกิดไม่สุขก็ยักย้ายเปลี่ยนใหม่ ที่แก้ไขไม่ไหวก็ปล่อยตามเลย มีสุภาษิตอันหนึ่งกล่าวไว้ว่า ยังไม่เคยฟังใครที่ไหนหนา ว่าเกิดมาเป็นสุขสนุกสนาน มีแต่บ่นเรื่องทุกข์ไม่สุขสราญ ทั้งชาวบ้านชาววัดซัดกันนุง ข้อความที่อธิบายมานี้ เป็นอธิบายบริหารปิดทุกข์

ที่ว่าฆนสัญญาปิดอนัตตานั้น คือความกำหนดหมาย ทั้งแท่ง ทั้งก้อน ทั้งกอง จึงเป็นตัวตน เพราะฉะนั้น ท่านจึงว่า ฆนสัญญาปิดอนัตตา เมื่อประสงค์ จะเห็นอนัตตา ก็ต้องแยกแท่ง ก้อน กองนั้นเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย พิจารณาไล่เลียงดูว่า ตัวตนอยู่ไหน ดังพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามพระนาคเสนว่า อะไรเป็นนาคเสน ฉะนั้น อันนี้เป็นอธิบายฆนสัญญาปิดอนัตตา

การกำหนดพิจารณาสังขารโดยลักษณะ ๓ ประการนี้ ก็เพื่อให้เกิดนิพพิทาความเบื่อหน่าย อันเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์หมดจด โดยพระพุทธพจน์ภาษิตว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ เป็นต้น ความว่า เมื่อใดบุคคลมาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลาย ทั้งปวง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา ความเบื่อหน่ายนี้ เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจด ดังนี้

นิพพิทา ความเบื่อหน่ายจัดเป็น ๒ อย่าง คือ เบื่อหน่ายโดยธรรมดา ๑ เบื่อหน่ายเกิดจากปัญญา ๑ เบื่อหน่ายโดยธรรมดานั้น

คือ เลือกเบื่อหน่าย สิ่งใดไม่ชอบใจ ก็เบื่อหน่ายในสิ่งนั้น สิ่งใดที่ชอบใจ ก็ไม่เบื่อหน่ายในสิ่งนั้น หรือมาเบื่อหน่ายตามกาลเวลา เช่นตั้งอยู่ในวันนั้น ๆ ก็เบื่อหน่ายในสิ่งที่ผิดวัย สิ่งที่ถูกวัยก็ไม่เบื่อหน่าย หรือเบื่อหน่ายในเวลาอิ่มเวลาหิวไม่เบื่อหน่าย เช่นนี้ เป็นต้น จัดเป็นเบื่อหน่ายโดยธรรมดามีทั่วไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เบื่อหน่ายที่เกิดจากปัญญานั้น คือ ไม่เลือกเบื่อหน่าย เบื่อหน่ายทั้งสิ้น และไม่เฉพาะกาลเวลา ย่อมเป็นไปในกาลทั้งปวง เพราะมาตามเห็นตามสภาวธรรม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตา

วิสุทธิ ความหมดจดนั้น จัดเป็น ๒ อย่าง คือ หมดจดโดยเอกเทศ ๑ หมดจดโดยสิ้นเชิง ๑ กิเลสหมดไปเป็นอย่าง ๆ พวก ๆ แต่กิเลสอื่นยังมีอยู่ จัดเป็นหมดจดโดยเอกเทศ กิเลสทั้งหลายทั้งปวงหมดไปไม่มีส่วนเหลือ จัดเป็นหมดจดโดยสิ้นเชิง หมดจดเป็นเอกเทศ เป็นปัจจัยแห่งความหมดจดโดยสิ้นเชิง อันนี้เป็นอธิบายในติลักขณคาถา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ชวนพิมพ์
112-116 ถนนบริพัตร บ้านบาตร กรุงเทพมหานคร โทร.810541
นายชวน ศรสงคราม ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา พ.ศ.2518

ธรรมะของผู้ครองเรือน

โดย

อาจารย์ศรีรัตน์ บุณฑริก

ธรรมะของผู้ครองเรือน

โดย

ศรีรัตน์ บุณฑริก

ลูก

ลูกเป็นที่รักที่สุดของพ่อแม่ ใคร ๆ ก็รู้ แต่ควรจะรักให้ถูก ด้วยการอบรมบ่มนิสัยเขาให้ดี เป็นที่พึ่งแก่ตัวเองให้ได้ ไม่ใช่รักแล้วต้องตามใจ และต้องยกย่องเชิดชูให้เหนือคนอื่นเสมอ และเข้าข้างลูกของตนเสมอไม่ว่าจะถูกหรือผิด เหล่านี้เป็นการทำร้ายต่อคุณความดีของลูก ทำให้เสียคนได้ง่าย ปัจจุบันนี้การอบรมเด็กจึงเป็นปัญหาที่หนักอกที่สุดของทางโรงเรียน ทางบ้านเมือง ทางสังคม ใครมีลูกดี ๆ จึงนับว่ามีบุญที่สุด เพราะไม่ต้องกลุ้มใจ กินไม่ได้นอนไม่หลับและชอกช้ำใจ แต่ความจริงเด็กจะเสียคน พ่อแม่หรือผู้ปกครองมีส่วนรับผิดชอบมากที่สุด ลูก ๓ ประเภท คือ

๑. **อภิชาตบุตร** บุตรที่ดีกว่าบิดามารดา อาจเป็นด้านคุณงามความดี หรือฐานะ ความรู้ ความสามารถ ลูกประเภทนี้ พ่อแม่พึ่งได้เป็นบุญอย่างยิ่งของพ่อแม่

๒. **อนุชาตบุตร** ลูกที่เสมอกับพ่อแม่ ทั้งฐานะ หรือคุณงามความดี เช่น ลูกรัฐมนตรี ต่อมาก็ได้เป็นรัฐมนตรี ลูกกำนัน ต่อมาก็ได้เป็นกำนันเท่าพ่อ ลูกอันธพาลติดคุกติดตะรางมาแล้ว ต่อมาลูกก็เป็นเช่นเดียวกับพ่อ ไม่ต่ำ ไม่สูงไปกว่าพ่อแม่ของตน

๓. **อวชาตบุตร** ลูกที่ต่ำกว่าพ่อแม่ ทั้งด้านคุณงามความดีและฐานะ เช่น ลูกนายพลของกองทัพบกไทย แต่ลูกไม่เล่าเรียน เอาแต่หนีโรงเรียน ต่อมาก็มีความประพฤติเกเร เหลวไหล ต้องถูกจับไปอยู่ลาดยาว ลูกประเภทนี้ สมัยนี้มีมากมายนัก เพราะการอบรมไม่ถูกต้อง ลืมคำโบราณที่ว่า "รักวัวให้ผูก รักลูกให้ตี" เฝ้าแต่เอาอกเอาใจและเข้าข้างเสมอ ถูกครูทำโทษก็ไปต่อว่า ไม่ดูสาเหตุให้ถ่องแท้แน่นอนว่าเพราะอะไร ทำผิดทำชั่วลงไปก็หาว่า เพราะคบเพื่อนไม่ดี ลูกของตนดีเสมอ เช่น ว่าฉลาด รู้จักด่าว่าคนได้เจ็บ ๆ ถ้าลูกคนอื่นด่าก็ว่าเป็นไพร่ เหล่านี้เป็นต้น ขอจำแนกประเภทของเด็กในด้านการอบรมไว้ดังนี้ คือ

ก. **เกิดมาดีเอง** เขามีบุญมาแต่เดิมแล้ว มีปัญญารู้จักผิดชอบชั่วดี ไม่ต้องจู้จี้สั่งสอน ไม่ทำความหนักใจให้พ่อแม่ เพียงตักเตือนเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็เข้าใจ และเชื่อฟังเป็นอันดี เป็นบุญของพ่อแม่อย่างยิ่งที่มีลูกประเภทนี้ เขาจะเฉลียวฉลาด และปฏิบัติตนตามแนวที่คนดีเขาปฏิบัติกัน เช่น ตั้งใจเรียน มีความสุขกับการที่ได้เรียน ได้ทำการบ้าน ได้ท่องหนังสือ ปรนนิบัติรับใช้พ่อแม่ เขาไม่สนุกสนานกับความเหลวไหล เช่น สูบบุหรี่ หนีโรงเรียน กินเหล้า คบหญิงเสเพล ฯลฯ

ข. **เกิดมาเพื่อทำชั่ว** คนเหล่านี้มีกรรมเป็นกำเนิด จะสั่งสอนอบรมอย่างไร ก็ไม่ซึมซาบเข้าไปในจิตใจเลย เหมือนสีซอให้ควายฟัง ในความคิดของเขา สมองของเขา คิดแต่เรื่อง อยากลักขโมย อยากหนีโรงเรียน อยากประพฤติตัวเป็นพาลเกเร เป็นความสุข

สนุกสนานที่ได้เห็นคนอ่อนแอกว่า หรือสัตว์ต่างๆได้รับทุกข์ทรมาน เจ็บปวดรวดเร้า มีแต่ความหยาบกระด้างของจิต เขาจะทุกข์ทรมานเป็นอันมากกับการที่ต้องมานั่งเรียน ต้องทำการบ้าน จิตของเขาจะว้าวุ่นครุ่นคิด แต่อยากหนีโรงเรียน มองดู พ่อ แม่ ครู อาจารย์ เป็นสิ่งที่ทำความรำคาญให้ เพื่อนนักเรียนก็ไม่สนิทใจด้วย ห่างเหินและหมั่นไส้ ไม่เข้าใจว่าคนอื่นเขารักการเรียนกันได้อย่างไร ลูกประเภทนี้จะทำความทุกข์ความเดือดร้อนให้พ่อแม่ตลอดเวลา ถ้าถึงคราวที่จะหมดกรรม บางทีมีบุญเก่าอยู่บ้าง อาจมีเรื่องกระทบใจบางอย่าง ทำให้กลับตัวได้ แต่ยากเหลือเกิน

ค. จะดีหรือชั่วอยู่ที่สภาพแวดล้อม และการสั่งสอนอบรมที่ดี การสั่งสอนนั้นมิใช่เพียงสอนด้วยวาจาเท่านั้น ซึ่งจะได้ผลน้อยมาก การกระทำของพ่อแม่หรือผู้ปกครองจะเป็นการอบรมอย่างดียิ่ง เช่น พ่อแม่มีความกตัญญูต่อบุพการีของตนอย่างดี ต่อมาลูกก็จะกระทำตาม พ่อแม่พูดหยาบคายจนเป็นธรรมดา แล้วจะสอนลูกว่าอย่าพูดคำหยาบ อธิบายโทษของการกล่าวคำหยาบสักเท่าไรก็ไม่ได้ผล เด็กที่มาจากครอบครัวที่ดีมีเมตตากรุณา เด็กนั้นก็จะอ่อนโยนไม่ทำความเจ็บช้ำน้ำใจให้คนอื่นได้ง่ายๆ การอบรมเด็กยังแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

ประเภทแรก ชอบดี ตักเตือนดีๆ พูดกันดีๆ ยอหน่อยๆ เป็นการให้กำลังใจเขาจะชอบใจ ถูกอัธยาศัย เขาก็จะดีได้

ประเภทที่สอง ไม่ชอบดี ต้องมีการลงโทษ ต้องขู่ ต้องดุ เขาจะกลัวเกรงพ่อแม่ที่ดุ ที่ดี ถ้ายอหรือพูดดีด้วยก็จะเหลิง ลืมตัว

การยอจะใช้อบรมเด็กประเภทนี้ไม่ได้ ดังนั้น ควรศึกษาพิจารณาแต่ละชนิดของเด็กว่าเป็นอย่างไร ควรทำอย่างไร บางคราว ควรยกย่องและเยินยอก็ต้องทำ บางคราวควรลงโทษก็ต้องทำ อย่าลงโทษเฆี่ยนตี เพราะโกรธ เกลียด อยากแก้แค้น คือ ตีด้วยอารมณ์ ไม่ใช่ด้วยเหตุผล

ดังนั้น พ่อแม่ทุกคนควรจะหวังให้คนดีมีบุญวาสนาได้มาปฏิสนธิเกิดเป็นลูกของตน จะได้ไม่ต้องเดือดเนื้อร้อนใจเพราะลูกเหมือนพ่อแม่ทั้งหลายที่มีลูกไม่ได้ดังใจปรารถนา เริ่มตั้งแต่รู้ตัวว่าตั้งครรภ์ ควรทำจิตใจให้แจ่มใส ไม่โมโหโกรธา อิจฉา พยาบาท ควรมีใจที่เป็นกุศล เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีเมตตากรุณาต่อชนผู้ยากทั้งปวง หมั่นทำบุญทำกุศล แล้วอิ่มเอิบด้วยกุศลนั้น กลางคืนก่อนนอนควรสวดมนต์รำลึกถึงคุณพระรัตนตรัยและคุณของบิดามารดาตลอดจนผู้มีพระคุณทั้งหลาย ไม่ยอมฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ถ้าทำได้ควรถือศีลห้าตลอดเวลา เพื่อต้อนรับวิญญาณของลูกที่ดีของพ่อแม่ เมื่อเกิดมาแล้วควรรักใคร่เอาใจใส่ผูกพัน ดูแลเลี้ยงดูเองบ้างถ้าพอมีเวลา ควรให้ได้ดื่มน้ำนมของตนเอง เพื่อความผูกพันในสายโลหิตให้แน่นแฟ้น ไม่ดูหมิ่นค่อนขอดนินทาความไม่ดีของลูกคนอื่น เพราะจะเป็นวาจากรรมที่รุนแรงไม่น้อย ให้เมตตาว่า ลูกเขาไม่ดี เขาก็เดือดร้อนพออยู่แล้ว การทอดทิ้งลูกให้อยู่และเคยชินสนิทสนมกับคนใช้มากนักก็ไม่ดี เพราะเด็กอาจได้แบบอย่างที่ไม่ดี เช่น พูดจาหยาบโลน นิสัยสับเพร่า ฯลฯ พ่อแม่เองก็ต้องระมัดระวังอย่าเป็นตัวอย่างไม่ดีให้ลูกเห็นได้ เช่น การรู้มาก เอาเปรียบ คดโกง พูดปด ตลอดจนการ

ปฏิบัติต่อกันฉันผัวเมีย เช่น การกอดจูบ การโอ้โลมต่อกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับลูกสาว จะทำให้เด็กมีจิตใจกระด้างหรืออาจทำให้เสียเด็กได้ ควรสนใจเรื่องการเรียนของลูก ช่วยอธิบาย ช่วยสอน และดูผลการเรียน ให้รางวัลบ้างบางคราว เยินยอติชมตามสมควร เอาใจใส่พิจารณาเพื่อนของลูก ในวัยเริ่มจะรุ่น เด็กเสียคนเพราะเพื่อนมีมากนัก ไปไหนควรเอาไปด้วย ตั้งแต่ยังเด็ก ๆ อย่ารำคาญ หัดให้ลูกได้ช่วยงานของพ่อแม่ คนจีนเขาไม่ใคร่ปล่อยลูก ลูกเขาก็ไม่เสีย เขาหาบของขาย ลูกก็ไปด้วย ช่วยวิ่งเก็บชาม หญิงจีนม่ายคน ๑ ทอดปาท่องโก๋ขายตอนเช้ามืดที่ปากตรอกตรอก ๑ ลูก ๓-๔ คนตัวเล็กตัวน้อย แกปลุกออกมาช่วยแกทุกคน ยิ่งหน้าหนาวมืดนานก็เห็นเด็ก ๆ ลูกแกใส่เสื้อหนาวออกมาช่วยหยิบฉวยคนละไม้ละมือ พอสว่างก็เอาปาท่องโก๋วิ่งไปส่งตามบ้าน ตามร้านกาแฟแถวนั้น เด็กๆ ก็ไม่มีอันตรายอะไรจากที่คนร้ายจะแอบเข้าไปทำร้าย หรือขังเอาไว้จนถูกไฟครอกตายเมื่อไฟไหม้บ้าน เขาไม่ปล่อยให้ไปเล่นหยอดหลุม หรือเล่นการพนันอื่น ๆ หรือสูบกัญชา สูบเฮโรอีน ควรยอมให้ลูกพาเพื่อนมาบ้าน แล้วเอาใจด้วยการทำของกินให้ ให้ได้เล่นสนุกกันภายในบ้าน ดีกว่าให้ไปที่อื่นที่ไกลหูไกลตาผู้ใหญ่ เด็ก ๆ แกไม่จู้จี้อะไร ทำอะไรให้แกก็กินได้ จะอาศัยใช้แกบ้างแกก็ยินดี ส่วนที่เด็กวัยรุ่นจะจัดงานกัน มั่วกันอยู่จนดึกดื่น ไม่ควรให้ไป เพราะไม่รู้ว่ามีกัญชา มีเหล้า ฯลฯ หรือเปล่า ยอมรับฟังเรื่องต่างๆ ที่แกเล่า พลอยสนุกไปด้วย แสดงความสนใจไม่เบื่อ ลูกจะปล่อยความลับในใจแกด้วย ไปติดใจใครมา แกก็จะบอกพ่อแม่ก็ไม่ต้องขัดคอ ถ้าเรารู้เสีย

แต่ต้นมืออย่อมได้เปรียบในการตัดต้นไฟ อธิบายว่าควรไม่ควรอย่างไร ด้วยความเห็นอกเห็นใจ จนแกเข้าใจแจ่มแจ้งไม่ดุว่า ต้องแก้ไขทุกอย่างด้วยใจเย็น การปกครองลูกต้องให้รู้ว่าพี่ต้องใหญ่กว่าน้อง พี่น้องก็จะรักกัน เพราะน้องก็ต้องเชื่อฟังพี่ พ่อแม่ต้องไม่ตื่นเต้นกับความสวยงามความน่ารักกว่ากัน แล้วก็ลำเอียง จะทำให้เด็ก ๆ อาจเกลียดชังหรือริษยากันได้ แสดงตนให้รู้ว่าพ่อแม่รักและหวังดีต่อลูกทุกคนเสมอกัน ห่วงใยอย่างจริงใจ

การให้เงินใช้ต้องให้พอสมควร ให้น้อยไปยังดีกว่าให้มากไป แต่อย่าให้น้อยจนถึงอดอยากหรือเดือดร้อนต่อการซื้อหาสิ่งที่จำเป็น จนเกิดปมด้อยได้ ส่วนโทษของการให้มากไป นี่สิช่างมีมากมาย ขอท่านบิดามารดาทั้งหลายพึงระวังให้มาก เด็กจะไม่รู้จักค่าของเงิน เสียเงินไปก็ต้องให้ได้ประโยชน์ เช่นจ่ายในการซื้อของใช้ ของรับประทาน ไม่ใช่เสียทั้งเงินแล้วยังได้รับโทษอีกด้วย เช่น ดื่มสุรา สูบกัญชา เฮโรอีน เล่นการพนัน เที่ยวผู้หญิงฯลฯ ส่วนที่ได้รับในจำนวนจำกัดนั้น ออกจากบ้านก็ไปโรงเรียน ออกจากโรงเรียนก็ต้องกลับบ้าน ไม่มีเงินที่จะไปซื้อบุหรี่สูบ หรือเถลไถลดูหนังฟังเพลงอะไรอีก อยู่บ้านก็ทำการบ้าน ท่องตำราเรียนไป ทางเสียคนก็มีน้อยกว่า

เมื่อทำความผิดก็ต้องมีการลงโทษ ไม่ปล่อยปละละเลย เมื่อทำดีก็ชมเชยให้รู้ว่าที่เขาทำนั้นถูกต้อง จะให้ประโยชน์อย่างไรบ้าง การลงโทษนั้นอาจเป็นตัดเงินค่าใช้จ่าย ดุว่าหรือตีแล้วแต่กรณีและอายุของลูก ให้คิดเสียว่า เราตีหรือดุด่าว่ากล่าวเอง ยังดีกว่าต่อไปข้างหน้าต้องไปให้คนอื่นเขาด่าว่า มันเจ็บใจกว่ากันมากนัก ถึงคราว

แข็งก็ต้องแข็ง อย่าใจอ่อนไปกับคำพูดของลูก ให้เขารู้จักรับผิดชอบการกระทำของเขาทุกอย่าง ไม่ใช่ว่าเขาจะทำเหลวไหลอย่างไร แม่ก็ไม่มีวันรู้เท่าทัน เขาจะหลอกอย่างไร แม่ก็ต้องเชื่อ เพราะมีความรักเป็นทุนอยู่แล้ว ให้เขารู้ตัวเองว่าการเป็นคนดีเท่านั้น จึงจะเป็นลูกรักเป็นความสมหวังของพ่อแม่

ตอนที่เขาเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว จากการที่อบรมมาอย่างให้เขาตัดสินใจเองได้ สมหวังผิดหวังอย่างไรให้เขาได้รับ พ่อแม่เป็นเพียงผู้ประคับประคองแนะนำตักเตือนชี้ทางให้ เขาจะเชื่อหรือไม่เชื่อถ้าไม่ผิดทำนองคลองธรรมต้องปล่อยให้เขาผจญเอง พ่อแม่ไม่ใช่เป็นผู้ลิขิตชีวิตของเขา เมื่อเขาโตแล้วจึงต้องปล่อยให้เขาเป็นตัวของเขาเอง แม้แต่ทางคุณความดีก็ไม่ได้ดังใจของเรา ทั้งที่พยายามสอนมาดีแล้ว ก็ต้องแล้วแต่บุญกรรมของเขา บังคับกันไม่ได้แล้ว ตัดรอนก็ไม่ได้ พ่อแม่ตัดลูก ก็ตัดไปข้างเดียว โลกก็ยังรับรู้อยู่ว่า นายคนนี้ลูกของคนนั้น ๆ ในทะเบียนที่อำเภอก็ยังแสดงอยู่ว่าใครเป็นพ่อแม่ บางทีเมื่อเขาผิดหวัง แม้เราจะเหนื่อยหน่ายต่อความประพฤติของเขาก็ยังต้องเมตตาสงสาร และเอาอกเอาใจ เป็นที่พึ่งสุดท้ายของเขา ไม่ยอมทอดทิ้ง ทำหน้าที่ของพ่อแม่กันไปจนวาระสุดท้าย บางคนที่ลูกทำผิด ต้องติดคุกติดตะราง แล้วตัดลูกเพราะชื่อเสียงเกียรติยศ เป็นการกระทำที่ผิด ถึงคราวมีหน้ามีตาของลูกเรายอมรับ ถึงคราวย่อยยับของลูกเราก็ต้องยอมรับ สงสารเถิดว่าเขาจะหันหน้าไปหาใคร แม้แต่พ่อแม่ยังไม่เหลียวแล แล้วใครเป็นสาเหตุให้เขาเกิดมารับทุกข์ทรมานจากความย่อยยับถึงเพียงนี้ ก็ต้องช่วยเหลืออุปการะกันไปจนกว่าจะตายจากกันไป แล้วสิ้นสุดความเป็นพ่อแม่ ลูกกันเพียงนั้นเอง

ฉลาด

คนฉลาด เรียนหนังสือเก่ง ทำอะไรก็ก้าวหน้า เจริญขึ้น และรู้เท่าทันคน ดังนั้นจึงตั้งตัวได้เป็นหลักฐาน ได้รับความสำเร็จในชีวิต รู้จัก**จังหวะ**ของชีวิตควรทำอะไรในระยะใด ลูกฉลาดเป็นความภาคภูมิใจของพ่อแม่ แม้จะตายก็หมดห่วง คิดว่าเขาคงเอาตัวรอดได้ บางคนจึงนิยมความฉลาดมากกว่าความสวยงาม ความฉลาดมีหลายประการ

๑. **ฉลาดในการเรียน** สมองดี สอบได้คะแนนสูง จะเข้าเรียนอะไรก็สมปรารถนา ครูอาจารย์และเพื่อนฝูงนิยมมาก ผู้ใหญ่บางคนถึงกับพูดว่า "อยากได้มาเป็นลูกของฉันจริง" นี่พ่อแม่เขาคงมีบุญเหลือเกิน จึงได้ลูกที่ฉลาดอย่างนี้ แต่บางคนฉลาดมากในการเรียน ไม่ใคร่ฉลาดในการครองชีวิต บางคนก็รู้ไม่เท่าทันเล่ห์เลี่ยมของคนฉลาดแกมโกงบางคน แต่ก็มีบางคนที่ฉลาดทุกอย่างทั้งการเรียนและการครองชีวิต จึงจะเป็นที่น่านิยม อย่าลืมว่า คนฉลาดในการเรียนบางคน ได้รับประณามว่า "ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด"

๒. **ฉลาดในการทำงาน** ประเภทนี้ทำงานได้เรียบร้อยรอบคอบ เป็นที่ไว้วางใจได้ รู้จักตัดสินใจ รู้จักเหตุผลการควรไม่ควร ไม่คล้อยตามเสมอ รู้จักงาน รู้จักใช้คนให้เหมาะกับงาน รู้ล่วงหน้าว่าทำอย่างนี้ ปฏิบัติอย่างนี้ ผลของงานจะออกมาในรูปใด ไม่เฉื่อยชา ต้องทันท่วงที ปกครองคนดี เมื่อเป็นใหญ่และเมื่อเป็นผู้น้อยก็ทำงานได้อย่างถูกใจผู้เป็นนาย ถ้ารับราชการก็เจริญก้าวหน้า ถ้าทำการค้าการอุตสาหกรรมของตนเองก็ร่ำรวย เป็นคนขยันในการทำงาน รักงาน

๓. ฉลาดในการพูดจา พูดจาดี วาจาทำให้คนรักใคร่ เชื่อฟัง ชักจูงให้คนคล้อยตามได้ง่าย มีเหตุมีผล รักษาผลประโยชน์ของตน ของส่วนรวม แม้จะติเตียนว่ากล่าวคนก็พูดดี ๆ แต่มีเหตุมีผลให้เขาเข้าใจได้ว่า การกระทำนั้นผิดจริงไม่โกรธโดยเข้าใจผิดว่าเราไม่หวังดีต่อ

๔. ฉลาดมีเล่ห์เหลี่ยม มีวิธีการ แทนที่จะพูดจะบอกออกไปตรง ๆ กลับทำอีกอย่างหนึ่ง บีบบังคับทางอ้อมให้เขาทำตามที่เราปรารถนาจะให้ทำ มีชั้นเชิง สตรีฉลาดบางคนอ่อนให้สามียอมทุกอย่าง (ดูเผิน ๆ) สามีก็ภูมิใจในความยิ่งใหญ่ของตน เช่น ต้องการให้เขาทำอะไรสักอย่างหนึ่ง ก็ไม่บอกให้ทำตรง ๆ แต่ใช้วาจาที่รู้แล้วว่า ถ้าพูดอย่างนั้นเขาจะทำอย่างนั้น เป็นไปอย่างนั้น หรือแสดงกิริยาอะไรที่ทำให้เขาต้องทำการอันนั้นได้ แต่ต้องอ่านสามีออกตลอดแล้วด้วย

๕. ฉลาดแกมโกง เขาเอาความฉลาดมาใช้ในทางที่ผิด ทำให้เกิดผลร้ายอย่างยิ่ง บางคนเรียนหนังสือไม่ได้เรื่องเลย แต่ฉลาดในทางโกง ในสมองของเขามีแต่โกง ภาษิตมีว่า **ถ้าฉลาดก็ให้ฉลาดอย่างน่าบูชา ถ้าโง่ก็ให้โง่อย่างน่ากรุณา** ไม่ใช่**ฉลาดแกมโกง โง่แกมหยิ่ง**

๖. ฉลาดในการดำเนินชีวิต รู้จักว่าอะไรถูกต้อง ควรกระทำ อะไรผิดไม่ควรกระทำ รู้จักผ่อนหนักผ่อนเบา ไม่เคร่งเครียดเกินไป ถึงคราวเล่นก็เล่นเป็น ถึงคราวทำงานก็ทำงานเป็น ถึงคราวเรียนก็เรียนดี อยู่ที่ไหนก็เป็นที่รักของคนทั่วไป พ่อแม่ก็รัก ครูบาอาจารย์

ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูงก็รักใคร่ ลูกน้อง ลูกหลานก็รักและเคารพนับถือ ไม่มากไป ไม่น้อยไป ทำตัวสม่ำเสมอ น่ารัก ทำให้ก้าวหน้าในชีวิต

เฉลียว

การรู้เท่าทันคนเสมอ น้อยคนนักที่จะมีข้อนี้ บางคนมีเพียงฉลาดอย่างเดียวไม่ใคร่เฉลียว เพียงฟังเสียงเขาพูด ดูสีหน้าเขาประกอบ ก็รู้ได้แล้วว่าเขามีความมุ่งหมายอย่างไรจึงพูดอย่างนั้น ได้สนทนาสังสรรค์กับใคร ๆ เพียงชั่วเวลาสัก ๒๐ นาที ก็สามารถรู้ถึงอุปนิสัยใจคอ ความต้องการอะไรของเขาได้บางทีอาจรู้ถึงพื้นเพสภาพความเป็นอยู่ของเขาได้ คนประเภทนี้จะช่างสังเกตและไม่หลงให้ใครมาหลอกลวงได้ง่าย ๆ รู้ตลอดว่า ใครที่จริงใจด้วย ใครที่เพียงวาจาอ่อนหวานด้วย

สุขุม

การฟังอะไรด้วยความสงบ ไม่แสดงตื่นเต้นตกใจง่าย ๆ พิจารณาไตร่ตรองก่อนแล้วจึงตอบตกลงใจ ข้อนี้มักจะควบคู่ไปกับความรอบคอบ ผู้มีนิสัยสุขุมรอบคอบ เป็นผู้ใหญ่ก็ปกครองคนได้ดี ทำกิจการใหญ่ ๆ ใด ๆ ก็ไม่ผิดพลาด เพราะคิดพิจารณาอยู่เสมอ ประธานบริษัทการค้าที่ใหญ่โตท่าน ๑ ผู้น้อยคน ๑ ได้ร่วมนั่งรถยนต์ไปด้วยบนถนนสายพหลโยธิน ได้เสนอเรื่องราวการทำงานผิดพลาดที่ไม่ควรผิดพลาดของคน ๆ ๑ ในเรื่องเกี่ยวกับงานในบริษัทนั้นท่านก็ฟังเฉย สีหน้าก็เรื่อย ๆ ไม่แสดงความคิดเห็นอย่างใด ก็คุยกัน

เรื่อยไป จนคิดว่าท่านไม่สนใจ และลืมเสียแล้ว จนรถเลยบางปะอินไปแล้ว ท่านจึงตอบแนะนำข้อแก้ไขให้แก่เขาอย่างถูกต้อง และรัดกุมดีเสียด้วย ไม่ละเลยในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าจะเล็กหรือใหญ่ ต้องผ่านการพิจารณาของท่านทุกเรื่องไป นี่แหละคือคนสุขุม ไม่รีบโวยวายติเตียน หรือชมเชย เพราะไม่เกี่ยวกับการให้กำลังใจแก่ผู้น้อยอย่างไร เพราะฟังจากคนอื่น ชมหรือติออกไป ก็ไม่รู้ว่าจะถูกใจผู้เล่าหรือเปล่า คิดอะไร ทำอะไร ไม่ลวก ๆ สักแต่ว่าทำ

รอบคอบ

คือความระมัดระวัง ไม่ให้มีการพลาดพลั้งได้ง่าย ๆ ดูหน้าดูหลัง ดูรอบ ๆ เช่นไม่วางแก้วน้ำหรือขวดอย่างหมิ่น ๆ บนโต๊ะ หรือบนที่สูงอื่น ๆ ถ้าลมพัดกระโชกมามันอาจตกแตกได้ การป้องกันความเสียหายต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น ไม่เปิดน้ำ เปิดไฟทิ้งไว้โดยเปล่าประโยชน์ จะปลูกต้นไม้ก็ต้องดูและระวังว่าเมื่อโตขึ้น สูงขึ้น จะต้องไม่ไปรุกรานสายไฟฟ้าที่จะทำให้เกิดความเสียหายได้ ฯลฯ

ปัญญา

ความมีปัญญา แตกต่างกับความฉลาด ความมีปัญญาคือความรอบรู้ ความพิจารณาใคร่ครวญทุกสิ่งด้วยปัญญาของตน เดาเหตุการณ์ล่วงหน้าได้ คนพวกนี้แม้ความรู้น้อยก็สามารถตั้งตัวได้ ร่ำรวยได้ รู้จักคบคนดี อาจคบคนมีคุณธรรม คือไม่ยอมคบคนชั่ว คบคนฉลาดสามารถ เพื่อไว้เป็นกำลังไว้ช่วยเหลือการงานของตน รู้จักของดี สิ่งที่ดี ที่ถูกต้อง การกระทำที่ถูกต้อง ที่เมื่อทำลงไปแล้วเป็นการ

ให้คุณมากกว่า มีความเห็นที่ถูกต้องเสมอ ปัญญาเหล่านี้มี ๓ ชนิด คือ

ก. **สุตมยปัญญา** ปัญญาอันเกิดจากการได้ฟังมา ได้เห็นตัวอย่าง ได้เล่าเรียน จึงเกิดความรอบรู้ขึ้น ฝึกฝนมาจนชำนาญ ทำอะไรคิดอะไร ย่อมคล่องแคล่วกว่าคนที่ไม่เคยเรียน เคยศึกษาเลย

ข. **จินตามยปัญญา** ปัญญาอันเกิดจากความคิด พิจารณาหาเหตุผลเสมอ เมื่อมีความผิดพลาดอะไรอันเกิดขึ้นกับตนเองหรือกับคนอื่น ก็พิจารณาหาเหตุผลว่า เหตุไรจึงเป็นเช่นนั้น เรื่องนั้นเนื่องมาจากอะไร เด็กคนนั้นทำไมจึงมีนิสัยอย่างนั้น เช่นนิสัยชอบลักเล็กขโมยน้อย เป็นกรรมพันธุ์จากเชื้อสายของบิดามารดา หรือจากสภาพแวดล้อมที่อดอยาก ทำให้ต้องเป็นอย่างนั้น จะแก้ไขได้หรือไม่ ถ้าเขาขาดอะไร ชดใช้ในสิ่งนั้นจนพอเพียงแล้ว เขาจะเลิกนิสัยเหล่านี้ไหม ทำไมเด็กในสมัยปัจจุบันจึงไม่เคารพบิดามารดาครูอาจารย์ ทำไมสังคมปัจจุบันจึงมีแต่คนเห็นแก่ตัวมากมาย จะแก้ไขได้อย่างไร แก้ส่วนใหญ่ไม่ได้ ก็แก้เพียงในครอบครัว แก้ในครอบครัวไม่ได้ ก็แก้ไขที่ตัวเอง ในอำนาจของตนที่จะแก้ได้ แต่ถ้าตนเองก็เป็นคนเห็นแก่ตัวเหมือน ๆ กัน ปัญญานี้ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะมีโลภะ โมหะ มาปิดปัญญาให้มืดมัวลงได้

ค. **ภาวนามยปัญญา** ปัญญาอันเกิดจากนำจิตให้เป็นสมาธิแน่วแน่ กอปรด้วย ทาน ศีล มาบริบูรณ์ดีแล้ว ก็ภาวนาด้วยการทำจิตให้เป็น ๑ ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ เข้ามารบกวนให้มัวหมอง ไม่คิด

เรื่องใดทั้งสิ้น ถ้าถูกวิธีตามที่กล่าวแล้ว แสดงว่าถึงแก่นแท้แห่งพระพุทธศาสนา กิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ ทุกประการจะลดน้อยถอยลงเรื่อย ๆ เริ่มเข้าเขตแห่งความเป็นพระอริยเจ้า คือ พระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี ตลอดจนถึงพระอรหันต์ (ซึ่งไม่ใช่เป็นของง่ายเลย ต้องมีบารมีมาแล้วหลายภพชาติ) แต่เพียงเริ่มเข้าเขตความเป็นพระอริยเจ้า ปัญญานี้จะเกิดขึ้นแล้ว เมื่อเกิดขึ้นจะสว่างวาบในความรู้สึก รู้ได้เองว่าอะไรเป็นอะไร จะแจ่มแจ้งในธรรมะทั้งหลายโดยไม่ได้ไปร่ำเรียนอะไรเลย บางทีเห็นใครต้องรับกรรมในบางสิ่ง บางอย่างต้องทนทุนข์ทรมาน ได้พิจารณาดูก็อาจรู้กรรมของคน ๆ นั้นได้ ว่าทำกรรมอะไรไว้ อันกรรมต่าง ๆ นั้นส่วนใหญ่จะเกิดจากนิสัยของคนนั้น ๆ และเมื่อทำลงไปแล้ว ก็ไม่รู้ว่าเป็นบาปเป็นกรรม เพราะเกิดจากสันดานหรือนิสัยของคน เรียกว่า **อาสวกิเลส** แล้วก็โทษชาติก่อน เพราะชาติก่อนทำอะไรลงไป เราไม่รู้จำไม่ได้ และไม่ติดสมมติว่าเป็นตัวเราเอง เสมือนในชาตินี้ว่าคือตัวตนของเรา แต่ความจริงนิสัยสันดานต่าง ๆ ของคนเรานั้น ก็มักจะสืบเนื่องมาจากชาติก่อน ๆ เหมือนกัน นอกจากเมื่อใกล้จะสิ้นภพในชาติก่อน สำนึกผิดได้แล้วตั้งจิตคิดสละกิเลสเหล่านั้น ก็จะทำให้กิเลสนั้น ๆ ค่อย ๆ หมดลงได้ เขาจึงจัดให้มีการอโหสิกรรม จะได้รู้ตัวเองว่าผิดว่าบาป จะได้ดีขึ้น อย่าให้เลวลงเลยและการที่จะได้มีโอกาสได้ทำกรรมดีหรือทำกรรมชั่วนั้นก็สืบเนื่องมาจากนิสัยสันดานของตนนี่แหละ มีเรื่องจริงของคนช่างอิจฉา คอยปัดขาคนอื่น (ในด้านการทำงาน) คน ๑ ชอบทับถมคนอื่นเสมอ ยกย่องแต่ความดีและความ

สามารถของตนเอง เป็นที่น่ากลัวและเกลียดชังแก่ผู้ที่ถูกเขาทำเช่นนั้นต่อ เขาก็รู้ตัวเอง เพราะแม้แต่สามีก็ติเตียนการกระทำเหล่านั้น เขาก็ตอบว่า ไม่รู้จะทำอย่างไร ก็นิสัยมันเป็นไปเองอย่างนี้นี่ (แสดงว่าเป็นกรรมทำให้มีนิสัยสืบเนื่องมาจากภพก่อน ๆ ของเขา) เขาก็ได้รับแต่ผลของบาป คือได้รับความเกลียดชังจากคนที่ได้รับผลของการกระทำของเขา แต่ก็ไม่เป็นผลร้ายแรงอะไรในชาตินั้น ทำให้คนอื่นคิดว่า เขาทำบาปแต่ไม่เห็นได้รับผลของบาปสักที ความจริงเขาได้รับแล้ว คือละนิสัยนั้น ๆ ไม่ได้ แม้จะรู้ตัวทำให้ต้องพอกพูนการทำบาปอยู่เรื่อย ๆ นิสัยนั้นบีบบังคับให้ไปทำบาปแก่ผู้มีคุณธรรม ทำให้บาปหนักเพิ่มขึ้นทันที เพราะการทำบาปจะหนักมาก เมื่อกระทำต่อ

๑. ผู้มีศีล
๒. ผู้มีบุญคุณ
๓. ผู้มีคุณธรรมสูง
๔. ผู้อ่อนแอต่อสู้ไม่ได้ หรือผู้ไม่ต่อสู้

เป็นใหญ่

การเป็นหัวหน้าคน ที่ต้องปกครองคนเป็นจำนวนมาก เช่นเป็นอาจารย์ใหญ่ของโรงเรียน เป็นผู้อำนวยการโรงงานอุตสาหกรรม เป็นผู้จัดการของบริษัทการค้า เป็นผู้ปกครอง ตลอดจนเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ หรือจะเป็นผู้รับมอบหมายให้ดำเนินกิจการใด ๆ ก็ตาม

นอกเหนือจากความสามารถ วิชาความรู้ ความถนัดจัดเจนต่าง ๆ แล้ว ควรมีคุณธรรมเหล่านี้ คือ

๑. **ความเมตตา** สำคัญที่สุด เห็นใจผู้น้อย หรือผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ให้เขาได้รับความสะดวกสบาย เพื่อจะได้ปฏิบัติงานได้เต็มที่ เช่น ที่อยู่อาศัย ที่นั่งทำงาน ให้ได้อยู่ในที่มีอากาศดี ตลอดจนรายได้ หรือความคับแค้นขัดข้องใด ๆ ถ้าพอช่วยได้ ให้ความสะดวกได้ พอช่วยได้ก็ต้องช่วย ไม่ใช่ตัวใครตัวมัน แต่ต้องมีขอบเขตว่างานต้องเป็นงาน และไม่มีเมตตาจนขาดระเบียบวินัยของการทำงาน และควรจะมีความเป็นกันเอง ปรับทุกข์ร้อนได้ในบางเรื่อง คอยยิ้มแย้มทักทายถามทุกข์สุขของผู้ใต้บังคับบัญชาบ้าง และต้องเอื้อเฟื้อตามสมควรและถูกต้อง

๒. **ยุติธรรม** สำคัญมาก ผู้ใหญ่หลายคนขาดคุณสมบัติข้อนี้ เช่น การเอาแต่พรรคพวกของตัว ส่งเสริมเฉพาะลูกน้องของตน ความดีของคนอื่นมองไม่เห็น ถ้าเป็นอย่างนี้จะทำให้ขาดความเคารพนับถือได้ การที่จะส่งเสริมลูกหลานหรือคนของตัวนั้นส่งเสริมได้ แต่คนอื่นที่เขามีความดีความสามารถ ก็ควรนำเข้ามาพิจารณาและส่งเสริมเขาด้วยไม่ใช่ทำไม่รู้ไม่เห็น เพราะเธอไม่ใช่คนของฉัน ไม่ใช่พวกของฉัน

๓. **การรู้จักดูคน** จากการสนทนา การทำงานของเขา ทำให้เราได้รู้จักนิสัยของคนต้องทำบันทึกลับเอาไว้ แล้วจะได้ใช้คนให้ถูกต้องกับความถนัดและอุปนิสัยของเขา เมื่อฟังเขาเสนอข้อคิดเห็นใด ๆ ก็ต้องพิจารณาดูสภาพนิสัย และส่วนได้ส่วนเสียของเขา มิฉะนั้น

จะกลายเป็นผู้ใหญ่ที่หูเบา หลับหูหลับตาเชื่อ ผิดพลาดไปแล้วจะโทษใครไม่ได้ นอกจากนี้ยังต้องรู้จักแยกประเภทของบุคคล บางคนไว้ใจได้ บางคนไว้วางใจไม่ได้ การฟัง เราฟังได้ทุกคนที่เขาเสนอแนะ แต่การเชื่อจะต้องอาศัย ดูจากชนิดของคน ตามบันทึกลับเพื่อพิจารณาความดีความชอบ ไม่ใช่พอถึงกำหนดพิจารณาเลื่อนเงินเดือน ทำดีสัก ๒-๓ อาทิตย์ให้นายเห็น นายชนิดนี้ใช้ไม่ได้ ต้องรู้จักพิจารณา จดจำ สรุป เรื่องราวต่าง ๆ ให้แม่นยำ ไม่ใช่ไม่กี่วันก็ลืมแล้ว ดูคนก็ตามอารมณ์ที่รัก ที่เกลียด ที่ชอบ ที่หมั่นไส้ ฯลฯ มีแต่อคติ

๔. **ไม่พยาบาท** ความบกพร่องส่วนตัว ไม่เกี่ยวกับงาน ต้องยกให้ เช่น พูดไม่เพราะ ไม่อ่อนน้อม ใจแคบ ครอบครัวแตกแยก ช่างนินทา ไม่เอามาเป็นข้อบกพร่องของการทำงาน ถ้างานนั้นไม่เกี่ยวกับสังคม

๕. **อย่ามักได้** เป็นผู้ใหญ่ต้องระวังเรื่องนี้ให้มาก อย่ากินสินบน หรือคอรัปชั่น จะทำให้ปกครองลูกน้องไม่ได้ เขาจะขาดความเคารพได้ เพราะตัวเองหลังหวะ

๖. **ระวังคนข้างเคียง** การที่จะไว้วางใจให้ใครเป็นหูเป็นตาเป็นปากเป็นเสียง เป็นมือเป็นเท้า ต้องเลือกคนที่มีคุณธรรม จงระวังพวกที่คอยตักตวงผลประโยชน์ของตัวเอง พวกนี้จะฉลาดมาก เข้าใจพูด ประจบก็เก่ง คนสำคัญ ๆ หลายคนที่ต้องพังเพราะลูกน้องใกล้ชิด หรืออาจพังเพราะเมีย เพราะเมียไปเชื่อคนอื่นอีกที ๑ ซึ่งเขาเอาแต่ได้ ขอให้เลือกไว้วางใจคนตรงยุติธรรม และเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม

ไม่โลภ ไม่มักได้ คนประเภทนี้ก็พอมี พอหาได้ แต่เจ้านายมักไม่ใคร่ชอบ เพราะบางคนก็โง่ ซื่อ ใช้ไม่ได้ ที่ฉลาดก็ไม่ใคร่ง้อ หรือเอาใจใคร ประจบไม่เป็นเสียด้วย กรุงศรีอยุธยาต้องล่มครั้งพระเจ้าเอกทัศน์ก็เพราะไปไว้ใจคนโลภ คนสอพลอ

๗. **ระวังคำพูด** สำหรับผู้เป็นใหญ่ วาจาอาจเป็นประกาศิตได้ เพราะคำพูดอาจบันดาล ความทุกข์ ความเดือดร้อน ความสะดวกสบายหรือสิทธิบางประการของคนบางคนได้ ดังนั้น ขอให้ระวังให้มาก ตัวเองอาจเสียชื่อมัวหมองเพราะวาจาของตัวเองก็ได้ ดังนั้นขอให้คิดให้ดี พิจารณาให้ดีก่อน แล้วจึงพูด

กำเนิด กับสภาพแวดล้อม

คนที่ดีหรือเลวนั้นมักจะกล่าวกันว่า อยู่ที่สายเลือด (กำเนิด) หรือสภาพแวดล้อม ถกเถียงกันตลอดมาว่า สิ่งไหนจะมีความสำคัญมากกว่ากัน ให้รู้จักรายละเอียดของกำเนิดและสภาพแวดล้อมว่า คืออะไร

กำเนิด

๑. **โครงสร้างของร่างกาย** รูปร่าง หน้าตา ทั้งหมดนี้มาจากกรรมพันธุ์ เช่น การไหลเวียนของโลหิต เมล็ดโลหิต โครงกระดูก สมอง ตลอดจนฮอร์โมน ฯลฯ ดังนั้น

ก. คนที่แข็งแรง อ่อนแอ แก่เร็ว หรือไม่ใคร่แก่ ย่อมต่อเนื่องมาจากบรรพบุรุษ โรคร้ายบางชนิด เช่น หืด วรรณโรค เบาหวาน โรคเรื้อน ฯลฯ ก็มาจากสายเลือด

ข. ความฉลาดความสามารถ สมรรถภาพ ก็มาจากสายโลหิตที่สืบต่อกันมา

ค. กามวิปริต มีกามารมณ์สูงมาก ไม่มีกามารมณ์เลย หรืออ่อนมากก็มาจากกรรมพันธุ์ แม้จะอบรม กักขัง ก็ต้องเสียคน นอกจากบุญบันดาลจึงเว้นข้ามไปได้ โดยไม่สืบต่อ ดังนั้น ในการเลือกคู่ครอง เขาจึงสืบถึงเทือกเถาเหล่ากอ แต่ถ้าพ่อแม่ หรือผู้ปกครอง หรือตัวเองรู้เท่าทัน ก็พยายามหาทางออกให้ดี ก็จะเป็นธรรมดาสามัญ อย่าด่าว่าเคี่ยวเข็ญ เพราะกรรมของเขาจึงต้องเป็นดังนั้น เช่น ถ้าเป็นหญิงลูกสาว หลานสาว ก็จัดแจงแต่งงานให้กับผู้ที่เหมาะสม แม้จะอายุยังน้อยแม้ว่าฐานะ ความรู้ ไม่เท่าเทียม แต่เป็นคนดี ก็ต้องยอม ถ้าเป็นชายก็ต้องสอนเรื่องเที่ยวผู้หญิง ไม่ใช่ปล่อยไปตามกรรมจนเสียคน พยายามให้ได้ออกกำลัง หางานให้ทำ ให้หมกมุ่นในกิจการงานบ้าง สิ่งเหล่านี้จะพอช่วยได้บ้าง บางทีอาจเป็นเพราะสภาพแวดล้อมที่เลวทำให้มีกามารมณ์ ก็พอแก้ได้บ้างในการอบรมในทางที่ดีให้พ้นจากสภาพแวดล้อมที่เลวนั้น ๆ เพราะไม่ได้ยังอยู่ในกำเนิด

ความใคร่หรือกามารมณ์นี้ถ้าเป็นไปในทางที่ถูกต้องก็เป็นสิ่งดีก็เป็นที่นิยมยกย่อง ชื่นชม แต่ถ้าเป็นไปในทางที่ไม่ถูกต้อง ก็จะเป็นความชั่วอย่างร้ายกาจ เช่น การแต่งงานที่เหมาะสมราวกับกิ่งทองใบหยก ผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายเห็นดีงามในการที่จะปลูกยังให้เป็นฝั่งเป็นฝา

ก็เป็นที่นิยม ชื่นชม ปลื้มอก ปลื้มใจ ถ้าเป็นไปในทางที่ไม่ถูกต้อง ก็จะกลายเป็นความชั่วอย่างมาก อาจเป็นความผิดทำให้เข้าคุกเข้าตราง หรือเป็นที่สาปแช่งของคนส่วนมากได้ เช่น การแย่งชิง สามีเขา ภรรยาเขา พรากพ่อมาจากลูก หรือพรากแม่มาจากลูกเขา หรือไป สึกพระมาเป็นสามี หรือเอาโสเภณีมาเป็นภริยา หรือเอาโจร เอาหนุ่ม เด็ก ๆ เอาคนเลว คนชั่ว มาเป็นสามี ฯลฯ จงเปรียบเทียบดูเถิดว่า มันแตกต่างกันอย่างไร

ง. ถ้าบรรพบุรุษเป็นคนใจบุญ เข้าวัดเข้าวา ลูกหลาน ต่อมา ก็มักสืบต่อ ที่จะแตกแยกออกไปก็น้อย หรือเพราะเป็นกรรมอย่าง หลีกเลี่ยงไม่ได้

๒. อุปนิสัยใจคอ ความประพฤติบางอย่าง อันสืบมาจาก โครงร่าง ของกำเนิด ดังกล่าวแล้ว เช่น ใจบุญ มีเมตตาเสมอ ขี้สงสาร เห็นอกเห็นใจคนอื่น หรือใจทมิฬหินชาติ รู้มาก เอาเปรียบ ตระหนี่เหนียวแน่น ชอบยักยอก เกียจคร้าน หรือขยัน อดทนมานะ พยายาม กตัญญู หรืออกตัญญู ใจสปอร์ต หรือใจแคบ ชอบช่วย เหลือ หรือเห็นแก่ตัว มีความคิดริเริ่ม หรือความคิดการสร้างสรรค์ เหล่านี้เป็นต้น ที่มีส่วนสืบต่อจากสายโลหิต

สภาพแวดล้อม

เด็กที่อยู่กับโจร ก็มีอัธยาศัยอย่างโจร หยาบคายร้ายกาจ ชอบ ข่มเหงรังแก เอาเปรียบ ทารุณ เด็กที่อยู่กับพ่อค้า ก็ต้องคอยคิดถึง กำไร ขาดทุน การได้เปรียบ เสียเปรียบเสมอ เด็กที่อยู่กับนักบวช หรือผู้มีศีลบริสุทธิ์ ก็มีอัธยาศัย เอื้อเฟื้อ เรียบร้อย ไม่ใคร่ห่วงใย

ในค่าของเงินทอง รู้จักและห่วงใยต่อบาปบุญคุณโทษ ดังชาดกเรื่องนกแขกเต้า ๓ ตัวพี่น้อง ที่ตัว ๑ ไปตกอยู่กับโจร อีกตัว ๑ ไปตกอยู่กับพ่อค้า และอีกตัว ๑ ได้ไปอยู่กับพระฤาษี ทั้งนี้ก็เพราะได้พบเห็นมาอย่างนั้น ถูกอบรมณ์มาอย่างนั้น จึงติดเหมือนผ้าขาวที่ถูกย้อมสีด้วยสีต่าง ๆ

เด็กที่เกิดมาพบแต่ความสกปรกมอมแมม ก็ไม่เข้าใจว่า ทำไมเขาต้องสะอาดกันถึงเพียงนั้น บ้านช่อง เหย้าเรือนเขาขัดถูกันจนเรียบลื่น อาจทำให้ตื่นเต้นได้ เมื่อพบเห็นคราวแรก ส่วนคนที่เคยชินกับความสะอาด เมื่อไปพบกับสภาพที่สกปรก อาจทำให้ดูถูกเหยียดหยามกันได้ว่า เป็นคนชั้นต่ำ เป็นไพร่ ทั้ง ๒ คนนี้ แม้จะรักกันแทบตาย ถ้าไม่ปรับปรุงตัวเข้าหากัน ก็จะคบหากันได้ไม่นาน

เด็กที่เกิดมาในท่ามกลางความหยาบคาย ด่าทอกัน รังแกกันในดงอันธพาล เห็นแต่ผัวที่ ตบ ตี เตะเมีย ชอบชกต่อย ฉุดคร่าอนาจาร ก็จะมีความหยาบช้า ทั้งวาจา ท่าทาง และจิตใจ บางทีไม่เข้าใจว่า ด่าเท่านั้น ทำไมจึงต้องถูกลงโทษด้วย ทางโรงเรียนอาจขัดเกลาได้บ้าง ถ้าจิตดีอยู่บ้าง **แต่เด็กประเภทนี้ ที่มีจิตเข้มแข็งและฉลาด อาจเข้ามาเป็นหัวโจก เป็นตัวอย่างให้คนอื่นนิยมชมชอบ และประพฤติปฏิบัติตามได้** ครูที่สามารถต้องรู้ทัน และพยายามป้องกัน (ด้วยเมตตาจิต) ให้เหตุร้ายกลายเป็นดีให้ได้

ลูกพ่อค้า ย่อมคำนึงถึงผลได้ผลเสีย เป็นราคาเป็นเงินทอง บางคนก็ใจสปอร์ต กล้าได้ กล้าเสีย ลูกขุนนางก็มีมารยาทดี เรียบร้อยอ่อนน้อม มีระเบียบในการแต่งกาย และการกินอยู่ บางคนมูมมาม

ซุ่มซ่าม ก็เพราะทางบ้านมีสภาพเช่นนั้น เหล่านี้ทำให้ถูกดูถูกดูหมิ่นกันได้ แต่คนฉลาดต้องปรับตัวให้ทัน บางคนว่า หิวก็กินตัก ๆ ออกมา หยิบกินอย่างไม่มีระเบียบ ทำไมจะต้องคอยให้พร้อมกัน ให้เป็นเวลา ทำไมจะต้องจัดโต๊ะให้เรียบร้อย ไม่สะดวก ทางโรงเรียนก็ช่วยได้มาก ในครั้งพระพุทธกาลก็มีเรื่องราวเล่าว่า

นางกุณฑลเกศี ลูกสาวเศรษฐี เพราะกรรมบันดาล วัน ๑ มองมาจากหน้าต่างปราสาท เห็นนักโทษที่เขาจะประหารชีวิตคน ๑ รูป หล่อก็รักทันที ในขณะที่เขานำตัวตระเวนประจานรอบเมืองก่อนประหาร ๓ วัน นางไม่เป็นอันกินอันนอน เพราะความหลงรัก บิดามารดา เฝ้าทุกข์ร้อนในอาการของบุตรี จึงปลอบถาม ด้วยเกรงว่าจะตายเสีย นางจึงแจ้งความจริงให้ทราบ บิดามารดาจึงไปไถ่ตัวโจรคนนั้นมาด้วยอำนาจเงิน สมัยพุทธกาลอินเดียบางแว่นแคว้น เขาไถ่ชีวิตนักโทษกันได้ เมื่อได้มาเป็นสามีนางก็เฝ้าบำเรอบำรุงให้มีความสุขทุกประการ ได้อยู่อย่างสบาย ได้รับประทานอาหารดี ๆ มีบ่าวคอยรับใช้ แต่สันดานโจร สภาพความเป็นอยู่ ดังนั้นทำให้หงอยเหงา กิริยา วาจา หยาบคาย ที่เคยกระโชก โฮกฮากต่อกันเป็นที่คลื้นเคลง ก็ทำไม่ได้ต้องสงบระงับ เพราะในแวดวงผู้ดี เขาไม่ใช้กิริยาวาจาอย่างนั้นต่อกัน ที่เคยดื่มเหล้า ด่าทอกัน ที่เคยฉุดผู้หญิงมาบำเรอความใคร่ เคยปล้น ฆ่า รังแก เหล่านี้เป็นสิ่งที่ครุ่นถึงคนึงหา เขาจึงไม่มีความสุขเลย จึงคิดที่จะปลีกตัวแยกจากนาง แต่ก็เป็นการจากอย่างวิสัยโจร วัน ๑ จึงบอกนางว่า ตนได้บนบาลศาลกล่าวแก่เทพบนภูเขาลูก ๑ ไว้ว่า ถ้าได้รอดชีวิตจากการถูกประหารจะแก้บน บัดนี้

จึงอยากจะไปแก้บน นางจะตระเตรียม สุรา อาหารดี ๆ เพื่อไปถวายในการแก้บนของสามี แล้วนางก็ไปด้วย เมื่อไปถึงสามีก็บอกให้บริวารคอยอยู่ข้างล่าง เขากับภรรยาเท่านั้นที่ขึ้นไปบนเขานั้น เมื่อแก้บนแล้ว จัดแจงรับประทานอาหารและดื่มสุรา พอมึนเมาแล้วจึงแจ้งความจริงให้ทราบว่า เขาคิดจะฆ่าภรรยา ให้เตรียมตัวตายได้แล้ว เอื้อมมือจะปลดเครื่องประดับอันมีค่าของภรรยา นางกุณฑลเกศีเป็นคนมีสติดีอย่างยิ่ง ไม่ฟูมฟายตื่นตระหนกและผิดหวัง ถ้ามัวแต่ทุกข์ร้อนเสียใจ ก็คงไม่มีปัญญาเอาตัวรอดได้ จึงบอกว่าจะตายก็ไม่ว่า ขอแต่ว่า ก่อนตายขอรำถวายเทพยดาอันศักดิ์สิทธิ์ ณ ที่นี้ก่อน ขอแต่งตัวด้วยเครื่องประดับอันสูงค่า และสวยงามเหล่านี้ด้วย โจรนั้นกำลังเมาจึงยินยอม นางจึงร่ายรำด้วยศิลปอันงดงาม ยั่วให้โจรหนุ่มนั้นเกิดความคึกคะนอง จนออกมารำคู่ นางจึงล่อให้รำไปใกล้หน้าผาบนภูเขานั้น พอได้โอกาสเหมาะ นางจึงผลักโจรนั้นตกเขาตาย แล้วนางจึงรู้สึกสลดหดหู่ใจ เบื่อหน่ายจนไม่กลับบ้าน ระเหเร่ร่อนเช่นนักบวช ได้ไปศึกษาในสำนักอาจารย์หลายแห่ง ก็ไม่พบทางที่จะรอดพ้นจากความเวียนว่ายตายเกิดอย่างแท้จริง นางครองเพศเป็นนักบวชแล้วประกาศว่า นางมีปัญหาธรรมะที่จะไต่ถาม ถ้าผู้ใดตอบจนนางหายสงสัยปลงใจเชื่อ จะขอบวชในสำนักท่านผู้นั้น ยอมรับเป็นอาจารย์ของนาง ก็ไม่มีผู้ใดตอบปัญหาให้นางเชื่อถือได้ โดยนางปักกิ่งหว้าไว้ ถ้าผู้ใดจะตอบปัญหา ก็ให้ถอนกิ่งหว้านั้น พระโมคคัลลานะบังเอิญอยู่ในตำบลนั้น ได้เห็นเหตุการณ์เหล่านั้น จึงถอนกิ่งหว้า และตอบปัญหาได้จนเป็นที่พอใจ ทำให้เกิดความเคารพ

เลื่อมใส กุณฑลเกศีจึงได้บวช เป็นภิกษุณีแล้วสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศทางเรียนรู้ได้เร็ว ท่านได้ธรรมะอะไรบ้างจากเรื่องนี้

คนบางคน เกิดมาในท่ามกลางความอิจฉากัน แก่งแย่งแข่งดีกัน แม้ในระหว่างพี่น้อง เอาแต่ได้ ก็อาจทำให้มีนิสัยเหล่านี้ติดตัวไปตามกรรมของตน ต้องทำกับคนอื่นต่อไปจนตลอดชีวิตของตน โดยทำผิดก็ไม่ยอมรับผิด และยังคอยกีดกันปกปิดความชอบของคนอื่นอีกด้วย ยกย่องเปิดเผยแต่ความชอบของตนและของพวกพ้องของตน ผู้ที่ถูกกระทำแบบนั้นต่อ ถ้ามีกรรมพันธุ์ดีแล้ว จะถอยหนีพวกเหล่านี้ไม่ต่อสู้ แต่จะเกลียดการกระทำเหล่านั้นมาก

การแก้ไข

ถ้าเป็นจากกำเนิด การแก้ไขจะเป็นการยาก ต้องให้เขายอมรับว่าการกระทำนั้นเป็นความผิด ความเลว แล้วดึงเข้าสู่สภาพแวดล้อมที่ดีอาจบรรเทาเบาบางลงได้บ้าง แต่ยากเหลือเกิน กรรมพันธุ์นี้ยากที่จะแยกแยะออกไปได้ เพราะการแต่งงานที่ปนปะคละกันระหว่างสกุลอาจหายและเบาบางลง ดังนั้น เขาจึงนิยมให้แต่งงานที่แตกต่างกันมาก ๆ ความเข้มข้นของโรคภัย อุปนิสัยไม่ดีอย่างอื่นอาจหายไปได้

ถ้าเป็นจากสภาพแวดล้อม การแก้ไขย่อมง่ายกว่า เพียงได้เห็นตัวอย่างดี ๆ แล้วตัวเองรู้สึกนิยมการกระทำนั้น ก็อาจสลัดปัดเป่าความเคยชินเดิมไปจากนิสัยได้ แต่ตัวเองต้องฝึกจนติดในสภาพแวดล้อมใหม่ได้

เข้าวัดอย่างไร

การที่คนเรา พอเริ่มมีอายุสูงขึ้น เข้าวัยชรา ก็หันหาวัดวาอาราม เป็นความคิดที่ถูกต้อง สาเหตุของการเข้าวัดนั้นก็มีหลายประการ

๑. เพราะอยากได้บุญ ได้บุญจากการบริจาคบ้าง การได้ถือศีลบ้าง การได้ฟังธรรมบ้าง ฯลฯ อายุของตนก็เสมือนไม่ใกล้ฝั่ง ใกล้วันตายเข้าไปทุกที จึงต้องการที่จะหาหลักยึด เป็นสรณะที่พึ่ง ว่าทางของตนข้างหน้าจะดีขึ้นกว่าเดิมจากผลบุญของ ทาน ศีล ภาวนา ที่ตนได้ปฏิบัติมา มั่นใจได้ว่าภพใหม่จะดีขึ้น สวยขึ้น ฉลาดขึ้น และรอบด้วย ให้มีความสุขมากกว่าปัจจุบันตามแรงปรารถนา

๒. เพื่อให้จิตใจสบาย วัดเป็นที่ร่มรื่น ในโบสถ์เป็นที่สงบ ทำจิตใจให้เยือกเย็นสงบ บางคนมีความทุกข์ ความเดือดร้อน และความผิดหวัง ถ้าได้ไปสนทนากับพระ กลับมาความทุกข์ก็อาจเบาบางลง หรือเหือดหายไปก็ได้ ทั้งนี้ เพราะพระภิกษุท่านมีเมตตาจิตเป็นประจำ ปราศจาก อิจฉา พยาบาท โลภและการแก่งแย่งแข่งดี วาจาที่ออกมาจึงทำให้เราสบายใจได้ บางคนก็ได้สนุกสนาน อิ่มเอิบใจจากการทำบุญไปทอดกฐิน ทอดผ้าป่า หรือจากการทำบุญเลี้ยงพระเป็นร้อย ๆ องค์ หรือจากการช่วยกันทำดอกไม้ ฯลฯ

๓. เพราะความเบื่อหน่ายทางโลก อันเต็มไปด้วย โลภะ โทสะ โมหะ เห็นกิเลสของคนในบ้าน คนในที่ทำงาน คนทั่วไปเต็มไปด้วยวิธีการเล่ห์เหลี่ยมต่าง ๆ การบีดขา บีดแข้งกัน เพื่อแย่งตำแหน่งหน้าที่ การผิดผัวผิดเมีย ทางชู้สาวคาวโลกีย์ต่าง ๆ การรู้มากเอาเปรียบ การโกง การกิน ฯลฯ อยากแสวงหาที่ร่มเย็นปราศจาก

สิ่งเหล่านี้ ซึ่งมีแต่ความรุ่มร้อน เมื่อเข้ามาแล้วบางทีก็ติดใจในความสงบ แต่ต้องเข้ามาอย่างถูกทาง บางคนบุญน้อยก็มาพบกับคนวัดที่ไม่ใคร่ดีนัก อาจเบื่อหนักเข้าไปอีกก็ได้

๔. **เพราะความเลื่อมใสศรัทธา** จากการได้ฟังมา ได้เรียนมา ได้อ่านมา มองเห็นบาปบุญคุณโทษ ได้ประสบอภินิหาร ความมหัศจรรย์ของพระศาสนา ที่ทำให้จิตใจเป็นสุข สงบ สันโดษ กิเลสก็ลดลงได้ ความอัศจรรย์ของท่านผู้ทรงคุณธรรม เช่นจากความเป็นอยู่ และจากสภาพจิตของท่านเจ้าคุณนรรัตน์ ฯ ท่านพระอาจารย์มั่น ฯลฯ ทำให้ต้องศึกษาพระพุทธประวัติอย่างละเอียด ศึกษาประวัติพระอรหันต์อย่างแท้จริง ศึกษา อ่านพระพุทธปรัชญาต่าง ๆ อย่างพิจารณาแล้วดำเนินตาม พยายามค้นหาสาระของธรรมะ หาแก่นแท้ของพระศาสนา เข้าวัดเพื่อเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ คือความรู้จากวัด ไม่ใช่เข้าไปอย่างนั้นเอง หรือเพื่อให้ได้ชื่อว่า เป็นคนธรรมะ ธรรมโม

ในที่สุดก็เกลากิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ ให้ลดลงได้ จากการบำเพ็ญ ทาน ศีล ภาวนา ที่ถูกต้อง อาจเข้าได้ถึงขอบข่ายของการเป็นพระอริยเจ้าก็ได้ ถ้าได้มีพระภิกษุที่ทรงความรู้ และคุณธรรมได้ชี้ทางให้เดิน

การเข้าวัดอย่างถูกต้อง ที่จะให้ได้ประโยชน์อย่างแท้จริง เปรียบเสมือนเราเข้าไปเก็บผลไม้จากต้นไม้ใหญ่มารับประทาน ให้อิ่มเอมหอมหวานในรสชาด เราไม่ไปเก็บสะเก็ดไม้ ใบไม้แห้ง กิ่งแห้ง ๆ ตลอดจนขี้ผงต่าง ๆ เอามา เลือกเก็บแต่ผลไม้เท่านั้น คือไม่ไปพิจารณาคนนั้น คนนี้เป็นอย่างไร แล้วนั่งนินทากัน คนวัด ลูกศิษย์

วัดไม่ดีอย่างไร หรืออวดมั่ง อวดมีด้วยการแต่งเครื่องประดับราคาแพงบ้าง การทำบุญเอาหน้าบ้าง ไปสนิทสนมกับท่านเจ้าคุณองค์นั้นองค์นี้ที่มีคนนิยมมาก หรือเพื่อแสดงว่าฉันเป็นคนเข้าวัดเข้าวา เพื่อเรียกร้องความเคารพนับถือจากคนอื่น ฯลฯ การที่ได้พบว่า พระไม่อยู่ในวินัย หรือประพฤติตนเสื่อมเสียต่าง ๆ ก็อย่าด่วนไปติเตียนพระภิกษุทั้งหมด ประเทศว่า ล้วนแต่ไม่ดีทั้งสิ้น พระที่ดี ๆ ยังมีอีกมาก แต่เราเองวาสนาน้อยจึงไม่ประสบพบเห็น จึงได้พบแต่พระที่ไม่ดี ควรต้องทราบว่า สาเหตุการบวชของท่านเหล่านี้ มีอย่างไร

๑. **อาจเกิดจากเลื่อมใสศรัทธา** ใคร่บวชเพื่อรู้ จึงศึกษาเล่าเรียน และปฏิบัติตามเป็นการเต็มใจที่จะบวช ประเภทนี้หายาก บวชแล้วก็จะสงบเสงี่ยม อยู่ในวินัยดี แต่ก็เป็นอุปนิสัยของแต่ละคน บางท่านชอบสนุกสนาน คุยเสียงดัง ท่านก็ทำตามอุปนิสัยของท่านที่ยังตัดไม่ขาด แต่ก็ไม่ผิดอะไร สำคัญที่จิตท่านสงบแล้วจาก โลภะ โทสะ โมหะ หรือไม่

๒. **อยากเรียน** แต่พ่อแม่ยากจน ไม่มีปัญญาที่จะส่งเสียให้เล่าเรียนในโรงเรียนทั่ว ๆ ไปได้ ก็ต้องยินยอมให้ลูกไปบวชเณร เพื่อจะได้เรียนสมปรารถนา พื้นนิสัยดีอยู่แล้วในการที่ชอบศึกษาเล่าเรียน ประเภทนี้พอบวชแล้วได้เรียนแล้ว ก็อาจเลื่อมใสศรัทธา เป็นกำลังของพระศาสนาได้มาก เพราะท่านทรงไว้ซึ่งความรอบรู้จากการได้เล่าเรียน และท่านต้องฉลาดด้วย

๓. **ได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อน หรือผิดหวังจากสิ่งต่าง ๆ ทางโลก** ทำให้หันหลังให้โลก มุ่งสู่ทางธรรม บางทีได้ลิ้มรส

สันติสุขจากธรรมะ แล้วเกิดความเลื่อมใสศรัทธาก็ได้ แต่บางทีบุญน้อยไป พอพบอะไรไม่สะดวกขัดข้องไม่ถูกตาถูกใจ ก็อาจสึกกลับไปสู่โลกของความชุลมุนวุ่นวายอีกได้ บางคนน้อยใจพ่อแม่หรือคู่รักวิ่งมาบวช พอเขามาดีด้วยสักหน่อย ก็กลับสึกออกไป ยังดีที่ไม่ปฏิบัติผิดวินัยอย่างไร

๔. พ่อแม่ให้บวช ตัวเองก็ไม่มีข้อขัดข้องอะไรที่จะบวชไม่ได้ บวชเพื่อเอาใจพ่อแม่ ลูกบางคนก็รับจ้างบวช ถ้าเป็นลูกที่ดีก็เคร่งครัดในวินัยดี แต่พอครบพรรษาก็อาจสึกไป มีน้อยคนที่จะบวชต่อไปเลย เพราะความเลื่อมใส แต่ลูกที่ไม่ดีมีนิสัยคะนอง ไม่ได้เลื่อมใสศรัทธาอะไร แทนที่จะได้บุญจากการบวช ก็อาจแบกเอาบาปไปมากมาย เพราะผิดวินัยต่าง ๆ เช่น แอบกินอาหารในตอนเย็นหรือทำกิริยาหลุกหลิกกับสตรีเพศ ฯลฯ

๕. เพราะอ่อนแอ หรือเกียจคร้าน ในการทำนา ทำสวนทำไร่ เหนื่อยสายตัวแทบจะขาดแล้วยังไม่ใคร่จะมีกิน บวชดีกว่าไม่ต้องเหนื่อยยากในการทำมาหากิน ยังมีที่อยู่สบาย มีอาหารที่เขาปรุงมาอย่างดีแล้วด้วยได้รับประทาน และคนทั้งหลายยังเคารพกราบไหว้อีกด้วย คนประเภทนี้ทำให้คนนอกศาสนาติเตียนได้ แต่บางคนก็มีบุญวาสนาอยู่บ้าง เมื่อได้เข้ามาบวชแล้ว ได้ศึกษาเล่าเรียน ได้ถือศีลก็เกิดศรัทธาแล้วปฏิบัติตนดี ก็เป็นพระที่ดีได้ แต่บางคนก็อาจผิดวินัยไปเลย

เราควรจะรู้ความจริง แบ่งแยกออกให้ถูกต้อง ไม่ทำใจให้เสื่อมศรัทธาง่าย ๆ ข้อสำคัญเราต้องรู้วินัยสงฆ์อยู่บ้าง จะได้ทราบว่าองค์ไหนผิดวินัย เราก็ไม่ทำบุญด้วย

เราจะทำตัวอย่างไร จึงจะเป็นการเข้าวัดเข้าวาอย่างถูกต้อง ไม่ไปเก็บสะเก็ด เปลือกแห้ง ๆ กิ่งไม้ ใบไม้แห้ง มาให้รกรุงรัง แต่บางทีสะเก็ดใบก็อาจมีประโยชน์ได้บ้าง ดังนั้น การเข้าวัดก็ยังดีกว่า ห่างจากวัดมากมาย อาจได้ทำบุญ ได้ฟังธรรมะ ที่พอเข้าใจมาบ้าง เราควร

๑. **ไปวัดเพื่อทำบุญ** ด้วยจิตเอื้อเฟื้อ คิดจะจรรโลงพระพุทธศาสนาให้วัฒนาถาวรสืบไป ตามกำลังทรัพย์ กำลังปัญญา ไม่ให้เป็นที่เดือดร้อนแก่ตัวเรา แก่ครอบครัวของเรา ข้อนี้ย่อมได้บุญแน่นอน

๒. **ได้ฟังธรรมะ** จากพระภิกษุ หรือฆราวาสผู้ทรงความรู้อภิปรายธรรมะกันบ้าง จะฟังจากโทรทัศน์ หรือจากวิทยุก็ได้ แล้วนำมาพิจารณาดูให้ถ่องแท้แน่นอน จะเป็นการศึกษาธรรมะอย่างดียิ่ง ปัจจุบันนี้พระภิกษุที่ดี ที่ล้ำเลิศยังมีอยู่มากมายหลายท่าน อาจไปศึกษาพระอภิธรรมจากวัดต่าง ๆ ด้วยก็ยิ่งดี จิตของเราก็จะดีขึ้นเรื่อยๆ อันเป็นผลจากการฟังธรรมนี้ อย่าเบื่อเสียเลย ลงฟังธรรมะจากพระที่ท่านเชี่ยวชาญ จะติดใจไปอีกก็เป็นได้

๓. **ปฏิบัติธรรมะ** ตามที่ท่านสอน เช่นถือศีล ๕ ศีล ๘ ตามกาลอันสมควร ตามกำลังของจิตใจ และร่างกายจะอำนวยให้ ต่อมาอาจถึงขั้นทำสมาธิ ทำกรรมฐานด้วยก็ยิ่งดี เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นทางที่ถูกต้อง เป็นการปฏิบัติถึงแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา เพราะอยู่ในหลักของ ทาน ศีล ภาวนา ซึ่งตรงกันกับการทำความดี การละเว้นจากบาป และการทำใจให้บริสุทธิ์

อย่ามัวไปมองดูหรือพิจารณาความไม่ดีต่าง ๆ ภายในวัด หรือของพระภิกษุบางรูป จะทำให้ขาดศรัทธา ซึ่งจะเป็นบาปได้ พระดี ๆ

ก็มีมาก แต่เป็นกรรมของเรา จึงได้พบแต่พระไม่ดี ถ้าเห็นว่าพระท่านทำอะไรไม่ถูกต้อง ต้องศึกษาก่อนว่าผิดวินัย หรือไม่ อย่าด่วนติอย่าเกณฑ์ให้ท่านเป็นพระอรหันต์หมดกิเลสแล้วไปทั้งหมด เพราะพระภิกษุก็ยังมีกิเลสอยู่ ชั่วแต่ถ้าท่านมีศีลครบท่านก็เป็นภิกษุโดยสมบูรณ์ พระภิกษุนั้นแบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. **พระปรมัตถสงฆ์**

๒. **พระอริยสงฆ์** ท่านบำเพ็ญเพียร จนได้มรรคผลแล้วท่านจึงมีความสงบเยือกเย็น มีความอัศจรรย์ต่าง ๆ ชนิดนั้นหาได้ยาก

๓. **พระสมมติสงฆ์** เป็นพระภิกษุธรรมดา ที่มีกิเลสบริบูรณ์ทั้ง โลภะ โทสะ โมหะ แต่ก็มีศีลเป็นเครื่องระงับไว้ ไม่แสดงออกมาอย่าลืมว่า ศีลนั้นควบคุมได้เพียงกายและวาจาเท่านั้น ส่วนใจนั้นยังควบคุมไปไม่ถึง นอกจากฝึกจนเป็นนิสัยไปนาน ๆ ก็จะดีขึ้น กิเลสจะลดลงเอง ถึงอย่างไรนั้นก็ต้องเคารพบูชาท่าน เพราะท่านก็ดีกว่าเราที่มีศีลสมบูรณ์

การปฏิบัติตน ในเมื่อเราเป็นคนเข้าวัดเข้าวาแล้ว แต่ก็ยังอยู่ในสังคมยังต้องทำงาน ยังมีอาชีพ ยังต้องติดต่อกับคนมากหน้าหลายตา หลายชั้น เรายังไม่ได้เป็นนักบวช เราจึงควร

๑. **เคยอย่างไรก็อย่างนั้น** เคยพูดคุยร่าเริง ก็ร่าเริงอย่างเคยเพื่อให้เข้ากับคนอื่น ๆ ได้ ไม่ต้องทำสงบเสงี่ยม เราไม่ใช่นักบวชหรือไม่ต้องแสดงตัวว่าฉัน ธัมมะ ธัมโม ถ้าถือศีลก็อยู่ในขอบข่ายของศีล จงตัดรอนอบายมุขทุกข้อ นอกนั้นปฏิบัติอย่างเดิม

๒. **แม้จะรู้ว่าเขาผิดศีล ผิดธรรม** ถ้าเราพูดไปแล้ว ไม่มีประโยชน์ก็อย่าพูด ในเมื่อ "พูดไปสองไพเบี้ย นิ่งเสียตำลึงทอง"

ควรมีจิตเป็นอุเบกขา ช่วยเขาได้ก็ช่วย ช่วยไม่ได้ก็ไม่ต้องช่วย แม้กระทั่งลูกหลานของเราเอง ตามแต่กรรมของเขา ถ้าพูดแล้วเขาจะเชื่อฟังจึงพูด หรือพูดแล้วได้ประโยชน์แม้เล็กน้อยก็พูด บางสิ่งบางอย่าง แม้จะรู้ก็ต้องทำไม่รู้ คือเฉยเสีย ต้องยอมโง่ ให้คนอื่นเขาแสดงความฉลาด แม้จะอย่างผิด ๆ ก็ฟังเขา จะได้รู้ว่าเขาเป็นกันอย่างไร โลกเขาเป็นกันอย่างนั้นก็ต้องปล่อยไปตามกรรม เรากำลังนิดเดียวอำนาจก็ไม่มี จะฝืนโลกได้อย่างไร มิฉะนั้นเขาจะหาว่า เราบ้า เราโง่ ดูถูกเราได้ว่า แก่วัด เขาก็บาปเปล่า ๆ อำนาจความดึงดันของคน จงดูตัวอย่างจากเรื่องนี้

พระมหากัจจายนะ หรือพระสังกัจจายน์ ซึ่งเป็นพระอรหันตสาวกองค์ ๑ ของพระพุทธเจ้า เดิมทีท่านสวยงามนัก เป็นที่หลงใหลแก่คนหลายคน แต่มีอยู่คน ๑ เป็นบุตรชายของเศรษฐี โสไรย์ หลงรักท่านมากจนเป็นบาปกรรม มีอันเป็นไปต้องเป็นกะเทย (ตัวอย่างให้เห็นในปัจจุบันก็มีมาก) ท่านจึงรู้สึกสลดใจ จึงตั้งใจให้ตัวท่านหมดสวยงาม ท่านจึงอ้วน ๆ ขึ้นทุกที และต้องชราลงพร้อม ๆ กัน เดินเหินก็ไม่น่าดู เพราะอ้วนมาก ก็กลับเป็นที่เกลียดชังของผู้ที่ถือรูปเป็นสำคัญ บางคนก็หัวเราะเยาะเย้ย โดยไม่มองไปถึงคุณธรรมของท่านเลย วัสการพราหมณ์ของพระเจ้าปเสนพิโกศล เป็นคน ๑ ในคนจำพวกนี้ วัน ๑ พระมหากัจจายนะเดินลงมาจากเขาคิชฌกูฏ วัสการพราหมณ์จึงกล่าวเยาะเย้ยท่านว่า เหมือนลิงใหญ่ตัว ๑ เดินมา เมื่อทราบถึงพระศาสดา ได้ทรงเตือนวัสการพราหมณ์ว่า จะเป็นบาปหนัก เพราะพระมหากัจจายนะท่านเป็นพระอรหันต์แล้ว ให้ไปกราบ

ขอขมาโทษท่านเสียก็จะเบาบางลงได้ มิฉะนั้นจะต้องไปเกิดเป็นลิงในภพต่อไป ด้วยทิฏฐิอย่างแรงกล้า วัสการพราหมณ์ ไม่ยอมขออภัยโทษจากท่าน แต่ก็เชื่อแน่ตามคำทำนายของพระศาสดา ยอมที่จะเกิดเป็นลิง จึงใช้คนของตนไปทำนุบำรุงสวนของตน โดยปลูกผลไม้ไว้อย่างอุดมสมบูรณ์ เตรียมไว้เพื่อว่า เมื่อตนเกิดเป็นลิง จะได้มีสภาพความเป็นอยู่อย่างสุขสบาย อุดมสมบูรณ์ เมื่อตายจากวัสการพราหมณ์แล้ว ก็เกิดเป็นลูกลิงในสวนนั้น

ท่านได้ธรรมะอะไรบ้างจากเรื่องนี้ คนที่ถือทิฏฐิจัด และคนที่ถือรูปสมบัติเป็นสำคัญ รักและเกลียดกันเพราะรูป ยังมีอยู่มากมายในหมู่ปัจจุบันนี้ และข้อสำคัญ อย่ากล่าวตำหนิกันในสิ่งที่ไม่เป็นความชั่ว ถ้าท่านผู้นั้นมีคุณธรรมสูง เราจะบาปมาก

สุขสงบอยู่ที่ไหน

๑ สุขอื่นใดไม่แม้น **สุขสงบ**
ฉันนึกใคร่ได้พบ มากล้น
ใครรู้ขยายจบ แจ้งแจ่ม
เป็นกุศลยิ่งพ้น เลิศล้ำน้ำใจ

๑ **สุขสงบ** นั้นอยู่ **ที่ใจ** เราเฮย
จงยึดธรรมะให้ มั่นแล้
ปฏิบัติทุกวันไป ใจสงบ
เกิดกุศลยิ่งแท้ สุขล้ำฉ่ำกมล

๏ ทุกวันนี้ โลกวุ่นวาย เบื่อหน่ายนัก
ไม่รู้จัก ทางธรรม น่าขำหนอ
เอ่าแต่ได้ ได้เท่าไร ไม่เพียงพอ
ใจแท้ท้อ **ขอสงบ** ไม่พบเลย
สุขอื่นใด ไหนเล่า เท่าสงบ
ฉันใคร่พบ ช่วยฉันหน่อย อย่าพลอยเฉย
ใครรู้บ้าง บอกสักนิด อย่าบิดเลย
สงบเอ๋ย อยู่ที่ไหน ใคร่รู้เอย

๏ **สุขสงบ** นั้นหนา คราได้พบ
คือไม่สบ สิ่งวุ่นวาย วางใจเฉย
แล้วยึดมั่น ในธรรมะ ไม่ละเลย
สุขใดเอ่ย ฤๅจะเท่า **เราสุขใจ**
ฉะนั้นท่าน หญิงชาย ทั้งหลายเอ๋ย
อย่านิ่งเฉย ธรรมะกิจ จิตสดใส
ปฏิบัติ ให้มั่น ทุกวันไป
ดวงหทัย สงบแน่ แท้จริงเอย

วินิจ – สมถวิล ธนวิทยาพล ประพันธ์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ชวนพิมพ์
112-116 ถนนบริพัตร บ้านบาตร กรุงเทพมหานคร โทร.810541
นายชวน ศรสงคราม ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา พ.ศ.2518

